

TEKELCİ KAPİTALİZM VE SINIF YAPISI

Yrd. Doç. Dr. Tülin ÖNGEN*

Sınıf Yapısı Üzerinde Etkide Bulunan Çağdaş Gelişmeler

Bugüne kadar iki endüstri devrimi ve üç teknoloji devrimi geçirmiş olan kapitalist üretim biçimi, birbirini izleyen üç aşamadan (basit meta üretimi, manüfaktür üretim ve makina faktür denen fabrikalı üretim) geçerek günümüze kadar gelmiştir. Kapitalist üretim sürecinin ve sınıf ilişkilerinin, hemen her ülkede geçen yüzyıldakinden çok farklı bir görünüm kazandığı gerçek. Toplumsal işbölümü yapısında veya teknik işbölümü süreçlerinde gerçekleşen dönüşüm, özellikle son yüzyılda kapitalist üretim sisteminde ve sınıf yapısında önemli değişiklikler yaratmıştır. Kapitalist sınıf yapısını dönüştüren, dolayısıyla sınıfların görünümünü karmaşıklaştıran pek çok çağdaş olgudan söz edilebilir. Bunlar, emek sürecinin bölünmesine yol açan teknolojik değişiklikler, mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin farklılaşmasına dayanan dev örgüt yapılarının ortaya çıkışı, emeğin kendi içinde hiyerarşik örgütlenmesi ile sonuçlanan iş düzenlerinin gelişmesi ve hizmete veya devlet istihdamına dayanan çalışma biçimlerinin artışı biçiminde özetlenebilir.

Bu makale, kapitalist üretici güçlerde son yüzyılda gözlenen gelişmelerin üretim süreci içinde ve sınıf ilişkileri üzerinde neden olduğu değişiklikleri tartışacak. Günümüzde gittikçe önemi artan bu değişikliklerin yalnızca nesnel sınıf yapısı üzerinde değil, sınıf mücadelesi süreçleri üzerinde de doğrudan etkili oldukları görülmektedir. Öte yandan sınıf mücadelesi biçimlerinin de, sınıf yapısının yeniden üretiminde belirleyici bir role sahip buldukları gözden kaçmamalıdır.

Sınıf ilişkilerinin çözümlenmesi ve sınıf konumlarının tanımlanması sorunuyla ilgilenen Marksist bilimciler, günümüzde yeni yöntemlere ve yeni ölçütlere duyulan gereksinimi dile getirirler. Tekelci aşamada sınıfların yalnızca üretim ilişkileri temelinde çözümlenmesini yeterli görmeyen pek çok araştırmacı, sınıf yerlerinin belirlenmesinde rol oynayan ekonomi dışı unsurların önemini vurgularlar. Bunlar, toplumsal formasyon düzeyinde sınıf ilişkilerinin çözümlenmesinin, başka bir deyişle sınıf mücadelesinin siyasal ve ideolojik dinamiklerinin önemine dikkati çekerler. Böylece işçi sınıfının kapsamı başta olmak üzere, sınıflar arasındaki sınırların belirlenmesi sorunu ile buna

* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Uyesi

bağlı olarak gündeme gelen 'yeni orta sınıflar', 'yeni işçi sınıfı', 'yönetici elit', 'marjinal sınıf katları' gibi çağdaş savların, günümüz gerçekliği içindeki yerlerini araştırırlar.

Sınıf sorunuyla ilgilenen Marksist bilimcilerin tartışmalarını bir kaç grupta değerlendirebiliriz:

(1) Geleneksel Marksist yaklaşıma bağlı yazarlar arasında, sınıf ilişkilerindeki değişiklikleri tekelsel devlet kapitalizminin genel sorunları bağlamında değerlendirme eğilimi ağır basar. Bu yaklaşımda, ikili sınıf yapısı veri alınmakla birlikte, iki kutup dışında kalan çeşitli ara unsurların varlığı ve bunların klasik şema içine yerleştirilmesi sorunu da ihmal edilmez. Geleneksel görüşler içinde Sovyet bilimcilerinin 1960'lardan sonraki çabaları, ağırlıklı bir yer tutar. Bu çalışmalarda, tekelsel aşamada işçi sınıfının bileşiminin nasıl değiştiği üzerine çok sayıda gözleme ve değerlendirmeye rastlanmakla birlikte, geleneksel bakış açısının net ve türdeş bir sınıf profili sunduğu söylenemez.

(2) Sınıf kuramlarını 'sermaye mantığı'¹ görüşüne dayandıran bazı Avrupalı Marksistler, *Kapital*'de yapı içi bağlantılar temelinde geliştirilmiş olan modelde bazı değişiklikler yaparak klasik şemanın günümüze uyarlanabilmesinin olanaklı olduğunu öne sürerler. Alman 'Sınıf Çözümlemesi Projesi Okulu'nun öncülük ettiği bu gelenek içinde, özellikle günümüzde giderek genişlemekte olan orta sınıf katmanların toplumsal konumları üzerinde durulur ve sorunun, Marx'ın yarım bıraktığı şemanın tamamlanması yoluyla giderilebileceği öne sürülür. Burada öncelikle emek güçlerinin karşılığını sermayeden değil de, vergiden elde eden kamu çalışanları ile çeşitli hizmet türlerinde istihdam edilen ücretliler üzerinde yoğunlaşan yazarlar, bunların orta sınıf yelpazesi içinde değerlendirilmesiyle tüm kapitalist toplumlar için geçerli bir şemanın elde edilebileceğini savlarlar. Bununla birlikte bu yaklaşımın içinde de, işçi sınıfının berrak bir görünümünün sunulduğunu söylemek güçtür.

(3) Althusser'in tarih anlayışına dayanan Poulantzas'ın sınıf kuramı ise, yapısalcı terminolojinin yardımıyla Marx'ın klasik şemasının günümüz koşullarına uyarlanabileceğini öne sürer. Poulantzas, Althusser'in 'ekonomi', 'siyaset' ve 'ideoloji' kavramlarını kullanarak, sınıf ilişkilerinin yapısal belirleyicilerini gün ışığına çıkarmaya çalışır. Yazar, yapı ile pratik ya da yapılar ile sınıf mücadelesi arasındaki ayrıma dayanarak, yapısal unsurlar (durumlar) ile bunların ekonomik, siyasal ve ideolojik düzeydeki karşılıklarını (sınıf mücadelesinin dinamiklerini) tanımlar. Sınıfları, mücadele içindeki özneler olarak gören Poulantzas için, ne sınıf kavramı sınıf mücadelesinden

¹Sermaye mantığı görüşü ('capital logic theory' ya da 'logic of capital', Aronowitz, 1992: 76-124), Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerini sermayenin gelişme mantığı açısından değerlendirdiği savına dayanır. Burada, Marx'ın emek sürecini sermayenin sahip olduğu varsayılan içsel bir mantığın gerekleri doğrultusunda çözümlediği; başka bir deyişle, sermayenin sürekli büyümeye dayanan gelişme mantığının, emek başta olmak üzere bilim ve teknoloji gibi üretici güçleri kendi gereksinimleri ile işlevsel bir biçimde hareket etmeye zorladığı, bu nedenle Marx'ın emek sürecini, emeğin sermayenin bir unsuru durumuna gelişi, onun gerçek tabiyeti altına girişi (subsumption) olgusu temelinde çözümlendiği görüşü egemendir. Buna karşılık bazı yazarlar, Marx'ı 'sermaye mantığı' kuramcısı (subsumption theorist) olarak düşünmenin doğru olmadığını, bilimcinin tabiyet ilişkilerini toplumsal süreçte bir an olarak değerlendirdiğini, bu yüzden bu yöndeki savların eksik bir görüşe dayandığını öne sürerler (Aronowitz, 1992: 120, dn. 4).

ayrılabilir, ne de sınıfların kuruluşu ekonomik yapıya ve ekonomik mücadeleye indirgenebilir. Ancak burada da, yapı ve etkileri yoluyla tanımlanmış sınıf kavramı ile öteki sınıf ölçütleri arasındaki bağlanmanın yeterince açık olduğu söylenemez (Kivinen, 1987:12).

(4) Son olarak çağdaş Marksistlerin bir bölümü, üretim sürecini bir bütün olarak ele alan klasik Marksist yaklaşımın emek sürecinin hareket yasalarının anlaşılması üzerinde yeterince durmadığını, dolayısıyla emek sürecinin siyasal sonuçlarını eksik bir bakış açısıyla kavradığını öne sürerler. Bunlar, kendine özgü dinamikleri olan emek sürecinin bağımsız olarak ya da üretim sürecinin emek sürecinin görelî özerkliğini hesaba katacak biçimde çözümlenmesini önerirler. Braverman'ın özgün araştırmasının önünü açtığı böyle bir bakış açısı içinde, özellikle sınıfları süreçler (iş süreçleri) bağlamında çözümleneyen Wright'ın ve Carchedi'nin çalışmaları dikkati çeker. Sınıf ilişkilerinin üretim, emek ya da iş süreçleri olarak çözümlenmesinin, hem iki temel sınıf dışında kalan ara sınıf unsurlarının sınıf yelpazesi içindeki yerlerinin (çelişkili sınıfsal konumlarının) anlaşılması açısından daha elverişli olduğu, hem de bu konuların temelinde bulunan maddi süreçlerin kavranması açısından daha üstün olduğu düşünülür. Bu yaklaşım içinde ara sınıf unsurlarının ya da başka bir deyişle 'boş yerler' sorununun sosyolojik önemi üzerinde titizlikle durulmakla birlikte, söz konusu sorunun çağdaş bir çözüme kavuşturulduğu görülmez.

Sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini emek süreci bağlamında ele alan kuramcıların, genellikle emek süreci içindeki denetim ilişkilerine ağırlık verdikleri ve sınıf mücadelesini de emek denetim hiyerarşisi temelinde çözümledikleri görülür. Bunlar, sınıf mücadelesinin devlet siyasetine, buna karşılık devlet ve sivil toplum siyasetlerinin de, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimine indirgenmesine karşı çıkarlar. Örneğin Burawoy açıkça üretimin ekonomiyeye indirgenmesini eleştirerek, üretimin veya emek sürecinin, ekonomi kadar siyasetin ve ideolojinin de merkezi olduğunu öne sürer (Burawoy, 1987). Marksist ortodoksinin ekonomi, siyaset ve ideolojinin içiçeliğini gözden kaçırdığını, dolayısıyla işyeri düzeyindeki çatışmaya gereken önemi vermediğini düşünen yazar, emek süreci içindeki sınıf mücadelesine, başka bir deyişle işyerinde ya da işletme düzeyindeki çatışma stratejilerine gerektiğinden fazla ağırlık verir

Bundan sonraki bölümlerde, çağdaş Marksistlerin kapitalist sınıf ilişkilerinin güncel sorunlarına ilişkin tartışmalarından yararlanılarak, emek sürecinin ve sınıf ilişkilerinin son yüzyıl içinde yaşadığı dönüşüm tanımlanmaya çalışılacaktır. Önce sınıf ilişkileri üzerinde dışsal bir unsur olarak etkide bulunan uluslararası toplumsal işbölümü yapısındaki değişiklikler ile sınıf yapısı üzerinde etkide bulunan teknolojik gelişme süreçleri üzerinde durulacak. Daha sonra sermaye birikim süreçlerinin gelişmesi ile bunun emeğin örgütleniş modelleri üzerindeki etkisi incelenecek ve tekeli gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan öteki çağdaş olgular değerlendirilecektir.

Uluslararası Toplumsal İşbölümü Yapısındaki Değişiklikler

Toplumsal farklılaşmalar ile bunların yol açtığı çatışmalar, yalnızca ulusal sınırlar içinde kalmazlar; bunlar, bölgesel ve küresel eşitsizliklerden kaynaklanan gerilimlerle diyalektik bir ilişki içinde gelişirler. Bundan ötürü uluslararası işbölümündeki yeni düzenlemelerin sınıf yapıları üzerindeki etkileri, çözümlenemelerinin ihmal etmemesi gereken başlıca dinamiklerdir.

Öncelikle, emeğin türdeşliğini bozan süreçlerin dışsal bir etmeni olarak uluslararası ölçekte gözlenen sınıf içi bölünmeler üzerinde durulmalıdır. Bu konuda 1960'lardan sonra uluslararası düzeyde işçi sınıfları arasında artan gerilimin sonuçlarını ayrıntılı olarak tartışan Üçüncü Dünya kuramcılarının (Amin ve Emmanuel başta olmak üzere) sermayenin uluslararası hareketine ve bunun ulusal sınıf çatışmaları üzerindeki etkilerine ilişkin görüşleri oldukça çarpıcıdır. Üçüncü Dünyacılar, ekonomik mülkiyetin merkezileşmesinin uluslararası ölçekte üretim sürecinin bütünleşmesine ve eklenmesine nasıl yol açtığını açıkça gösterirler (aktaran Foster-Carter, 1984). İleri teknolojiyi ve bilgiyi kullanan veya üreten, ayrıca yüksek derecede otomasyona bağlı bir işgücü kitlesinin endüstrileşmiş ülkelerde geliştiği, buna karşılık yarı nitelikli ve nitelsiz oranı yüksek bir emek ordusunun bağımlı ülkelerde yığılmakta olduğu gözler önüne serilir. Böylece bir yandan emperyalistler arasındaki uluslararası işbölümünden kaynaklanan bağımlılık ilişkilerinin varlığını koruduğu, öte yandan metropol ülkelerle bağımlı ülkeler arasındaki farkın, işgücü nitelikleri açısından metropoller lehine daha da açıldığı söylenebilir. Uluslararası düzeyde gerçekleşen bu emek farklılaşmasının sınıf içi çelişkileri ne yönde geliştireceği sorusu, çağdaş sınıf kuramcılarının gündemini oluşturur.

Ulus-devlet ile tarihsel olarak belli bir özdeşlik içinde gelişen kapitalizm, uzunca bir süre araştırmacılar tarafından ulusal ekonomiler düzeyinde incelenmiş, dolayısıyla sınıf çözümlemeleri de ulusal çerçevelerle sınırlı kalmıştır. Örneğin, gelişmiş ülkelerde örgütlü emeğin ulusal ekonomi ve ulusal çıkarlarla bütünleşmesi üzerinde yoğunlaşan Korporatist kuramcılar (Goldthorpe, Pahl, Winkler, Jessop, Crouch), sınıf ilişkilerini tamamen bu çerçevede incelemişlerdir. 1960'lardan sonra Kalkınma Sosyolojisinin gelişmesine bağlı olarak, ulusal düzeydeki ekonomik ve siyasal sınırların öneminin azalmakta olduğu anlaşılmış ve sınıfların, özellikle işçi sınıfının, uluslararası arenada oynadığı rolle ilgilenilmeye başlanmıştır. Böylece başta Bağımlılık Okulu yazarları olmak üzere Üçüncü Dünya kalkınmacıları, sermayenin uluslararası hareketinin ve uluslararası rekabetin, sınıf çatışmasını ulusal sınırlar dışına nasıl çıkardığını ve sınıflar arasındaki ilişkilerin ulusların dünya pazarındaki yerleri tarafından nasıl belirlendiğini başarıyla göstermişlerdir. Bu alandaki çalışmalar, ulus içindeki sınıflar arası çıkar çatışmalarının yerini alan ve uluslararası ölçekte gelişen sınıf içi karşıtlıkların önemini ortaya koyarken, aynı zamanda uluslararası işbölümünden ve çok uluslu sistemlerden bağımsız sınıf politikaları geliştirmenin güçlüğüne de işaret etmişlerdir.

Sermayenin uluslararası hareketi, uluslararası nitelikteki şirketlerin yerine uluslararası ya da uluslararası denilen dev şirketlerin geçmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda sermayenin uluslararası ölçekte bütünleşmesini de gerçekleştirmiştir. Bu arada uluslararası sermaye hareketine bağlı olarak emek de uluslararası ölçekte harekete geçmiş, ancak bu olgu, emeğin bütünleşmesi gibi bir sonuç yaratmamıştır. Gerçekten yüzyılın ikinci yarısında Güney ülkelerinden gelişmiş ülkelere doğru yoğun bir işgücü hareketi olmuştur. Göç edenler Kuzeyin metropollerinde emek pazarının sürekli üyelerini oluştururlarken, aynı zamanda işgücünün uluslararası ölçekte kendi içinde bölünmesi sonucuna da yol açmışlardır. Böylece, bir yandan sınıf içi çelişkilerin derinleşmesi, öte yandan emperyalistler arası rekabetin faturasının her bir ülke işçi sınıflarına çıkması kaçınılmaz duruma gelmiştir. Son yüzyılın deneyimleri, uluslararası işbölümündeki her gelişmenin, şu ya da bu biçimde işçi sınıflarının ödeyeceği bedeli ağırlaşturmaktan ötede anlam taşımayacağını açıkça göstermiştir.

Uluslararası kapitalizmin gelişimine baktığımızda, ilk önce Güneyden Kuzeye düşük fiyatlı hammadde aktarımıyla başlayıp, daha sonra ucuz emek aktarımıyla süren ve

uzun dönemli bir eşitsiz gelişmenin önünü açan işbölümü süreçlerinden söz edebiliriz. En önemli unsurunu emek aktarımının oluşturduğu merkez-çevre arasındaki ilk eşitsiz ilişki biçimi, Güneyi Kuzeyin ürün pazarına dönüştüren bir kısır döngüyle sonuçlanmıştır. Bağımlılık Okulu, Güneyden ucuz emeğin aktarımına dayanan eşitsiz gelişmeyi tüm sonuçlarıyla irdelemiştir.² Öte yandan dünya buhranının ardından Latin Amerika'nın popülist rejimlerine damgasını vurmuş olan ithal ikâmecî büyüme stratejilerinin, 1950'lerden sonra Güney Kore gibi ülkeler başta olmak üzere Güney yarımkürede gelişmeye başladığı ve uluslararası toplumsal işbölümü yapısında yeni değişikliklere yol açtığı görülür. Bu yeni yapılanma, sanayileşmekte olan ülkelerde sermaye malları üretimi için gerekli kaynak akışını sağlayacak pek çok olanak yaratmıştır. Ancak ithal ikâmecî politikaların, bu ülkelerdeki emek süreçlerinin geriliği, dış pazar olanaklarının sınırlılığı ve dış borçlanma sorunları yüzünden, uluslararası eşitsiz gelişme dengesinde köklü bir değişiklik yaratması olanaklı olmamıştır (Lipietz, 1993: 71-72).

1960'lardan sonra Kuzey il Güney arasındaki eşitsiz işbölümü yanı sıra, Güney ülkeleri arasında da benzer bağımlılık ilişkilerinin geliştiği gözlenir. Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya ülkeleri yanında, Dördüncü bir dünyadan söz edilmesi, bu yüzdendir. Bu

²Baran ve Frank gibi yazarların "az gelişmişliğin gelişmesi" olarak adlandırdığı bu dönemde, çevredeki artığın metropol ülkelere aktarılmasına dayanan bir uluslararası işbölümü ilişkisi egemendir (Baran, 1957 ve Frank, 1969). Emmanuel, eşitsiz ilişkinin kaynağını ücretlerin düşük olmasından ötürü sömürü oranlarının yüksek olduğu çevre ürünlerinin uluslararası pazarda değerinin altında, buna karşılık, yüksek ücret düzeylerinde üretilen merkez ürünlerinin değerlerinin üzerinde satılması olgusunda arar (Emmanuel, 1972). Amin eşitsiz ilişkiyi, emeğin karşılığında doğan farkın, üretkenlikler arasındaki farktan daha fazla olmasına bağlar (Amin, 1976). Bettelheim ve Kay de, sorunu değer yasası ve emek gücünün değeri olan ücretler açısından çözümler (Bettelheim, Emmanuel, 1972 içinde ve Kay, 1975)

Bağımlılık Okulu'nun az gelişmişlik yaklaşımını eleştiren "modernleşme" kuramcılar (Taylor, Culley, Hindess, Bernstein, Brenner, Warren) merkez-çevre arasında emek aktarımına dayanan çözümlerinin yetersiz olduğuna dikkati çekerek, çevre ülkelerinde de belli bir gelişmenin, özellikle İkinci Dünya savaşı sonrasında belli bir kapitalistleşmenin gerçekleşmekte olduğunu öne sürerler. Bunlar, üretim biçimlerine ve onların eklenmesinde dayanan çözümlenmeler yaparak, az gelişmişliğin, yalnızca dünya kapitalist sistemine bütünleşmeyle açıklanamayacak kadar karmaşık olan yapısını daha çok pre-kapitalist üretim biçimlerinin yeniden üretimi bağlamında değerlendirirler (Taylor, 1979, Hindess, 1977).

Burawoy ise, her iki bakış açısının da emek süreçlerini ihmal ettiğini söyler ve Zambia'da, sömürge dönemi sırasında ve bağımsızlığa kavuştuktan sonraki dönemde bakır madenleri üzerinde yaptığı karşılaştırmalı araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak, sermaye birikim süreçlerinin farklılaşmasının kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi üzerindeki etkisini göstermeye çalışır (Burawoy, 1987: 209-252). Benzer biçimde Wallerstein da, emeğin denetiminin biçimleri ile üretim biçimleri arasındaki uygunluktan yola çıkarak, bunun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme açısından oynadığı rol üzerinde durur (Wallerstein, 1974). Buradaki düşüncenin özü, emek denetim biçimlerinin, devlet aygıtının kendisi başta olmak üzere siyasal sistemi büyük ölçüde belirlediğidir. Öyle ki, dünya kapitalist sistemi, devlet aygıtının sınıf yapısı içindeki yerine, sınıf yapısı da, emeğin denetim biçimlerine bağlıdır. Emek denetimi de, dünya ekonomisi içindeki konumun sağladığı teknik olanaklara ve fırsatlara bağlı olarak değerlendirilmesi gereken bir olgudur. (Wallerstein, 1974: 87, Burawoy, 1987: 246).

dönemde Taylorizmin ve Fordizmin yeni biçimler altında³ Güney ülkelerine de yayılmaya başlamasıyla, uluslararası işbölümünde önemli bazı değişiklikler gündeme gelir. Böylece, 1960'lara kadar Üçüncü Dünya ülkelerini dünya ekonomisinin tarım ve hammadde ürünlerinin ya da ucuz işgücünün kaynağı durumuna getiren eski uluslararası işbölümü ortadan kalkar, yerine dünya pazarına yönelik üretim yapan endüstriyel birimlerin Üçüncü Dünyada kurulmasına izin veren yeni bir işbölümü stratejisi geçer. "Babbage" ilkesinin dünya ölçeğinde uygulanmasına dayanan bu yeni işbölümü (Cho, 1985: 187), varlığını, üretimin emek-yoğun bölümlerinin ayrılmasını kolaylaştıran ve bunların ucuz işgücünün yoğun olduğu alanlara kaydırılmasını sağlayan yeni teknolojilere borçludur. Bu arada üretim ve emek sürecinin uluslararası ölçekte parçalanmasına yol açan böyle bir sistemde, bir yandan sermayenin emek üzerindeki denetimi en üst noktasına çıkarırken, öte yandan sermayenin emeğin pahalı olduğu ülkelere doğru akışı gerçekleşmiş olur.

Ancak uluslararası sermaye hareketlerinde bir süre sonra belli bir yön değişikliği kaçınılmaz duruma gelir. Gerçekten sermayenin gelişmiş ülkelere ucuz emek cenneti sayılan ülkelere doğru gözlenen geleneksel hareketinin, 1970'lerden sonra yön değiştirdiği ve başta elektronik veya tekstil gibi emek-yoğun endüstriler olmak üzere sermaye yatırımlarının tekrar gelişmiş ülkelere yoğunlaşmaya başladığı gözlenir. Bunun başlıca nedeni, gelişmiş ülkelere emek-yoğun endüstrilerde otomasyonun artması ve bu ülkelerin emek süreçlerinin bu gelişmeye kolayca uyum sağlayabilmesidir. Böylece teknolojinin gelişmiş ülkelere sağladığı olanaklar karşısında, Üçüncü Dünyanın sahip olduğu tek üstünlük olan ucuz emeğe dayalı tarihsel gelişme fırsatı da kaçırılmış olur. Buna karşılık gelişmiş ülkelerin, teknoloji yardımıyla emek süreçlerindeki bölünmeyi, dolayısıyla sermayenin emek üzerindeki denetimini artırdıkları ve bu yolla kâr oranlarını istedikleri gibi yükseltmeyi sürdürdükleri görülür.

Gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında sömürü oranlarını artırma olanakları açısından var olan fark, zamanla başka bazı etmenler eliyle daha da açılır. Örneğin çalışan nüfusun üretim alanı dışında kalan ilişkilerinin de büyük ölçüde parçalanmış veya zayıflamış bulunduğu gelişmiş ülkelerin çoğunda, teknik gelişmelerin, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin artmasının başlıca aracı durumuna geldiği ortadadır. Gerçekten burada teknolojinin iş ilişkileri dışında kalan önceki tüm alanlar üzerinde de etkili olduğu ve sermayenin egemenliğini yaşamın her düzeyine taşıdığı açıkça gözlenir. Öte yandan bölünmüş bir üretim ve emek sürecinin yetişkin personele ve merkezi bir yönetim yapısına duyduğu gereksinim, sermayenin metropol ülkelere yönelmesinin bir başka nedenini oluşturur. Ne var ki sermayenin metropollere doğru hareketi, şimdilik belli sınırlar içinde kalacak gibidir. Çünkü, üretim süreçlerinin kolaylıkla otomatikleşmeyeceği emek yoğun endüstrilerin büyük ölçüde düşük ücretlere dayanıyor olması gerçeği, yabancı sermayenin ulusal ve bölgesel pazarları sömürebilmek için özellikle yeni endüstrileşmekte olan Üçüncü Dünya ülkelerine yönelmesini gerekli kılmaktadır (Cho, 1985: 185-215).

Günümüzde "Yeni Dünya Düzeni" olarak anılan uluslararası kapitalizm, kendini yeni küreselleşme politikaları ve yeni bağımlılık şemaları ile sahneye koymaktadır. Küreselleşme olgusu henüz tamamlanmamış olsa da (Çin, İran, Irak, Libya ve eski sosyalist ülkeler, bu sürecin henüz dışındadırlar) veya her ülkenin küreselleşme düzeyleri

³Örneğin, "kanlı Taylorizm" veya "çevresel Fordinizm" deyimleri kullanılır (Lipietz, 1993).

arasında önemli farklar bulunsa da, uluslararası toplumsal işbölümü artık küreselleşmiş bir dünyayı hedef almaktadır. Bu yüzden hem araştırmacıların, hem siyasetçilerin, işgücünün sömürü normlarını küreselleştirmeye yönelik uluslararası sermaye hareketini iyi izlemeleri gerekmektedir.

Öte yandan küreselleşme, kimilerinin sandığı gibi kutupsuz ya da tek kutuplu bir dünyayı anlatan bir kavram değildir. Bugün ABD, AB (Avrupa Birliği) ve Japonya arasındaki emperyalist rekabete dayanan "üç kutuplu" küreselleşme, yalnızca sözü edilen merkezler arasında ticari değişimin yoğunlaşmasında değil, aynı zamanda sermayenin bu merkezlerde güçlenmesiyle de kendini gösterir. Özellikle şaşırtıcı bir hızla küreselleşen finans kapitalden dolayı, egemen bir küreselleşmiş sermaye çoktan ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu yüzde merkez ülkeler arasındaki rekabete dayanan bir 'dünya ekonomisinin yerini, 'bilgisayar çağı'nın' gerekleri doğrultusunda oluşacak yeni bir işbölümü yapısının alacağına kesin gözüyle bakılabilir.

Yeni uluslararası işbölümü yapısına yol açan çağdaş gelişmeler, büyük ölçüde Kuzey ülkelerinin bunalımından kaynaklanmaktadır. Yoğun birikim rejimlerinin yol açtığı eksik tüketim, kâr oranlarının düşmesi ve emek verimliliği ile ilgili sorunlar, Kuzeyin bunalımını artıran başlıca etmenlerdir. Bunun yanı sıra üretim, gelir dağılımı ve kaynakların dağılımı açısından dışa bağımlı olan ülkeler de, bunalımdan paylarına düşeni almaktadırlar. Gelişmekte olan ülkeler, Keynesçi politikaların sona ermesi üzerine yeniden dağıtım ve planlama işlevlerini yerine getiremez duruma gelmiş bulunmaktadır. Öyle ki Güney ülkelerinin çoğunun sermaye, işgücü ve pazar yaratma kavgasının bloklaşma yönünde bir seyir izlemesi ve küresel dünya pazarı yerine, dolar, mark ve yen bölgeleri yaratması da, sanayileşmekte olan ülkeleri sıkıştırılmaktadır. Bu yeni bloklaşma eğiliminin, İkinci Dünya Savaşından sonra olduğu gibi blokların kendi içinde yeni bir genişleme dönemi yaratmasından ve bu yolla bir bölüm az gelişmiş ülkenin gelişmesini sağlamasından çok, bölgesel ticaret bloklarına ve buna bağlı olarak yeni bir korumacılığın gelişmesine yol açması daha olası gözükmektedir (Yentürk, 1993: 51).

Yeni uluslararası işbölümünün işçi sınıfı açısından sonuçları şöyle sıralanabilir: (1) bilgi üreten, bilimsel bilgiyi ve bilgiye dayalı teknolojiyi kullanan üretim türleri Kuzeyde, buna karşılık eski teknolojilere dayanan, hizmet yerine daha çok mal üreten ve emek-yoğun olan üretim alanları Güneyde yoğunlaşacak; (2) kârlılık oranı yüksek, toplumsal ve ekolojik maliyeti düşük ürünler Kuzeyde üretilecek, buna karşılık Güneyde tersi bir gelişme söz konusu olabilecek; (3) ürün ve teknoloji farklılıklarına dayanan işbölümü, işgücü farklılıklarına dayanan eşitsiz bir gelişme ile beslenecek ve çok nitelikli işgücünün istihdamı doğal olarak Kuzeyde söz konusu olurken, niteliksiz ya da yarı-nitelikli işgücü Güney ülkelerinde birikecektir.⁴ Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerin

⁴Bu konuda kapitalist birikimin ters yöndeki koşut etkilerinin Güneyde aktif emek ordusunun büyümesine, Kuzeyde ise, yedek ordunun artan sefaletine yol açacağı öne sürülmektedir. Arrighi'nin bu tezini kısmen kabul eden, kısmen eleştiren Amin, küreselleşmenin aktif ve yedek emek ordularını eninde sonunda sistemin tüm bölgelerinde birarada tutacağına inandığını belirtir (Amin, 1993: 15). Buradaki tartışmanın önemi, aktif emek ordularının büyümesinin sosyal demokrat stratejilerle, yedek emek ordularının gelişmesinin ise devrimci patlamalarla sonuçlanacağı yolundaki görüşlerin varlığıyla ilgilidir. Amin, devrimci patlama olasılıklarının çevrede ve yarı-çevrede geçerli olacağına ilişkin düşüncesini korumakta ve küreselleşmenin merkez-çevre

yeni uluslararası işbölümü yapısına uyarlanmaları, bu ülkelerdeki istihdamın azalmasına ve kazanılmış işçi haklarından önemli kayıplara neden olabilecektir. Çünkü yeni mikroelektronik teknolojilere duyulan talep, gelişmiş ülkelerde bu yöndeki istihdamı artırırken, gelişmekte olan ülkelerdeki emeği zorunlu olarak tasarruf edecektir. Üretimde ölçek küçülmesinin ve emekten tasarrufun, sendikacılığın, toplu sözleşme düzeninin ve bazı sosyal hakların gerilemesine yol açması beklenebilir (Yentürk, 1993: 54). Buna karşılık işçi sınıfı radikalizminin Üçüncü Dünya ülkelerinde gelişmesinin koşullarını yaratacak bir uluslararası yeniden yapılanmadan söz etmek de olasıdır (Burawoy, 1987: 7).

Bu arada yeni gelişmekte olan Fordizm sonrası süreçlerin, özellikle esnek uzmanlaşmaya dayanan üretim süreçlerinin, uluslararası işbölümünde yol açacağı değişikliklere ilişkin çeşitli senaryolar gündeme gelmektedir. Örneğin, esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim biçimlerinin daha çok Kuzeyde gelişmesi yüzünden kitle üretim Üçüncü Dünya piyasaya ihraç edilmesi ve böylece dünya ekonomisinde Birinci ve Üçüncü Dünya arasındaki karşılıklı bağımlılığa dayanan yeni bir işbölümü ilişkisinin gelişmesi olası görülmektedir (Piore ve Sabel, 1984). Bu senaryoya göre, çok uluslu Keynesci kurumsal çerçeve içinde yer alan Birinci ve Üçüncü Dünya ülkeleri, dünya ekonomisinin talebini düzenleme ve makro ekonomik dengeyi sağlama yolunda ortak bir çıkar paylaşımına yöneleceklerdir. Öte yandan esnek uzmanlaşmayı Üçüncü Dünya için alternatif bir kalkınma stratejisi olarak görenler de çıkmaktadır. Pek çok gelişmekte olan ekonominin ya "enformel" sektörde yoğunlaşmış bulunan küçük ölçekli firmaya yaslanan bir büyümeyi seçmek ya da dar pazar sınırlılıkları veya beceri ve ham madde kıtlığı yüzünden ancak esnekliğe dayanan bir gelişme stratejisi izlemek zorunda kalacağı düşünülmektedir. Ne var ki bu tür stratejilerin yaşama geçmesi için de belli koşulların gerektiği, örneğin uluslararası makro ekonomik eşgüdümü sağlayacak etkin mekanizmalar olmaksızın, öngörülen gelişmelerin gerçekleşmesinin kolay olmayacağı unutulmamalıdır (Hirst ve Zeitlin, 1991: 6).

Son olarak, 1970 sonlarından başlayarak dünya ölçeğinde bir olgu durumuna gelen "endüstrileşmeme" sürecinden söz edilebilir. Bu olgu, gerek ulusal işçi sınıfları, gerek uluslararası işçi sınıfı açısından önemli sonuçlara yol açabilecek bir gelişmedir. Gelişmiş ülke endüstrilerinde, özellikle bazı sektörlerde, otomatik araç ve gereçlerin insan emeğinin yerini almasıyla başlayan endüstrileşmeme süreci, bugün Üçüncü Dünya ülkelerini de etkisi altına almaya başlamış gibidir (Cho, 1985). Endüstrileşmeme olgusunun, söz konusu olduğu ülkelerde işçi sınıflarının bileşimi ve hareketi üzerinde etkide bulunmakla yetinmeyip, uzun dönemde uluslararası işçi sınıfı bileşiminde de bir yeniden yapılanmaya yol açması olasıdır.

Teknolojik Gelişmeler

Sınıf ilişkilerinin maddi temelinde toplumsal ve teknik işbölümü süreçleri bulunur. Toplumsal işbölümü, sınıfları; teknik işbölümü ise, iş ve meslek yapıları aracılığıyla sınıf içi ayrımları belirler. Teknik işbölümü sorunu, Marx'ın çalışmalarında ihmal edilmemiştir; bununla birlikte sınıfları belirleyen birincil süreç toplumsal işbölümü olduğu için, onun kadar derinliğine incelenmemiştir. Son yüzyılda teknolojinin

---

karşıtlığını yeniden üretecek biçimler altında sürekli bir olgu olmaya devam edeceğini düşünülmektedir.

Yeni uluslararası işbölümü şemasının gelişmekte olan ülkeler açısından sonuçları için ayrıca bakınız, Yentürk, 1993.

üretim sürecine artan oranlarda girmesine yol açan bilimsel yönetim, teknik devrim, otomasyon ve atomizasyon gibi etmenler, bir yandan iş sürecindeki ayrıntılı işbölümünü geliştirirlerken, öte yandan işçi sınıfı içindeki türdeşliğin azalmasına neden olmuşlardır. Bu yüzden teknolojik gelişme ile işçi sınıfının bütünleşmesi arasındaki ilişkinin doğru tanımlanmasında yarar vardır.

Öte yandan teknik işbölümü yapısının, çalışanların maddi yabancılaşma koşulları açısından taşıdığı önem ortadadır. Çalışanları emek sürecinden soyutlayan ve yabancılaştıran ilişkiler, özünde artı-değer üretiminden kaynaklansalar da, söz konusu yabancılaşmanın artışı üzerinde teknik işbölümü süreçlerinin büyük rolü olduğu unutulmamalıdır. Braverman'ın, kapitalist üretim biçiminin yalnızca üretim ilişkilerinin ve toplumsal sınıf yapısının değişmesiyle ortadan kalkmayacağı, 'sosyalist toplumsallaşmanın', aynı zamanda tüm kapitalist meslek yapılarının, nitelik ve beceri biçimlerinin değişmesiyle gerçekleşebileceği yolundaki düşünceleri, işte bu noktaya dikkati çekmektedir (Braverman, 1974).

Teknolojinin son yüzyılda üretim sisteminde gerçekleştirdiği köklü dönüşümler, teknolojik determinizm veya teknolojinin görece bağımsızlığı gibi sorunları yeniden güncelleştirmiştir.⁵ Teknolojinin mi toplumları dönüştürdüğü, yoksa toplumsal yapıdaki değişikliklerin mi teknolojik süreçleri biçimlendirdiği yolundaki geleneksel savlar, Endüstri Ötesi Toplum yazarları ve post-Marksistler eliyle yeniden tartışma konusu

⁵Tarihsel materyalizm içinde, toplumsal gelişmeye ve dönüşüme ilişkin olarak başlıca iki yaklaşımdan söz edilebilir:

(1) Tarihin teknolojik yorumunu benimseyenler, onun, üretici güçlerin gelişmesinin öyküsü olduğunu düşünürler ve ilerlemeyi sağlayan üretici güçlerin, üretim ilişkilerinin oluşturduğu toplumsal yapı tarafından engellenmedikçe hem kendisinin, hemde tarihin gelişmesini sağlayacağını öne sürerler;

(2) Tarihin itici gücünü sınıf mücadelesinin sağladığını düşünenler ise, onun, üretim ilişkilerinin gelişmesinin ürünü olduğu görüşünü savunurlar.

Endüstri Ötesi Toplum yazarlarının büyük ölçüde benimsediği teknokratik tarih anlayışı, sınıftan bağımsız bir gelişme gösteren üretici güçlerin ve teknolojinin, toplumsal ilerlemenin motoru olduğu sonucuna varır. Örneğin en iyi anlatımını Toffler'de (*Üçüncü Dalga, Şok*) bulan teknolojist bakış açısı, endüstriyel gelişmenin, ister kapitalist, ister sosyalist olsun tüm toplumlarda, yeni teknolojilerin, özellikle enformasyon teknolojisinin kullanımına dayanan bir yakınsamayı (convergence) kendiliğinden yaratacağını öngörür. Sınıf mücadelesini açıkça yadsımayan, ancak sınıfların tarafsız gelişen teknolojik süreçlerinin yansıması olduğunu görüşünü savunanlar, kapitalist toplumun, üretici güçlerin önünü tıkayan koşullar oluşmadıkça herhangi bir bunalımla karşılaşmayacağı ve böylece sınıf mücadelesinin gelişmesinin nesnel temellerinin oluşmayacağı savındadırlar. Tarihin teknolojik yorumunda üretici güçlerin gelişmesi, genellikle tarihsel geçmişinden soyutlanarak ele alındığından, ilerleme süreçlerine keyfi bir müdahale söz konusudur.

Tarihin sınıf mücadelelerinin ürünü olduğu görüşünü benimseyenler ise, sınıf hareketlerini üretim ilişkileri temelinde çözümlenmekte ve üretim ilişkilerinin içinde yer aldığı toplumsal işbölümü yapısında gerçekleşen değişimleri, tarihsel ilerlemenin öngereği saymaktadırlar. Tarihsel materyalizmin bu ikinci yorumuna yakın olan Althusser'ci gelenek ise, üretim ilişkilerinin önceliğine önem vermekle birlikte, üretim ilişkileri ve üretici güçler ayrımını yapay bulur. Yapısalcı Marksistler, sınıf mücadelesini üretimin maddi koşullarından ayırmanın olanaklı olmadığını, bu yüzden üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birliğinin veri alınması gerektiğini ve Marx'ın da üretici güçleri, üretim ilişkilerinin maddi temeli olarak gördüğünü öne sürerler.

yapılmıştır. Teknolojist bakış açısı, teknik girdilerin üretime girmesine bağlı olarak emek sürecinde gerçekleşen dönümü genellekle tek yönlü bir değişiklik olarak ele almaktan yanadır. Önce Marx ile Weber, daha sonra çağdaş kuramda Marcuse ile Habermas arasındaki tartışmanın konusunu oluşturan böyle bir bakış açısı, teknolojinin toplum karşısında belirleyici bir güç olduğu düşüncesine dayanır.

Teknolojist yaklaşımlar, daha çok bir sistem olarak kapitalizmin evrensel ya da kaçınılmaz olduğu yolundaki ideolojik tutumu yasallaştırma rolünü üstlenirler. Teknolojik determinizme karşı çıkanlar ise, emek sürecini belli bir üretim biçiminin ürünü olarak gören ve tek yönlü bir yaklaşımla ele alan teknolojik görüşleri eleştirirler. Söz konusu eleştiriler, teknolojinin tarafsız veya bağımsız bir üretici güç olarak görülemeyeceği, teknolojinin de öteki üretim etmenleri gibi kapitalist üretim biçimi içinde toplumsal ve teknik işbölümü yapısının bir parçasını oluşturduğu, dolayısıyla her üretim biçiminin kendine özgü bir emek süreciyle sonuçlanmasının doğal olduğu gibi görüşler üzerinde yoğunlaşır (Aronowitz, 1992: 85-86, Braverman, 1974: 19). Teknolojist görüşleri eleştiren yazarlar, ayrıca bir üretici güç olarak teknolojinin, başta emek gücü olmak üzere öteki üretici güçler üzerindeki yıkıcı etkisinin büyük ölçüde emek sürecinin kapitalist karakterinden kaynaklandığını da ortaya koyarlar. Gerçekten emek süreci içinde işin parçalanması, insanın üretici kapasitesinin bölünmesi, yabancılaşma, sömürü ve niteliksizleşme gibi olgular, teknik endüstriyel süreçlerin zorunlu sonuçları olmaktan çok, artı-değer elde etmeye yönelik kapitalist üretim örgütlenmesinin dolaylı sonuçlarıdır.

Teknolojinin bağımsızlığını tartışmalı kılan en önemli olgu, sermayenin yalnız emeği değil, bilim ve teknoloji dahil herşeyi kendi boyunduruğu altına alma kapasitesiyle ilgilidir. Pek çok yazar, 'sermaye mantığı' eğilimin günümüzde daha etkili duruma geldiği, başka bir deyişle sermayenin, emek başta olmak üzere bilimi ve teknolojiyi kendisine bağımlı kılarak birer üretim etmenine dönüştürdüğü görüşündedir. Bunlar, günümüzde teknolojinin, büyük ölçüde bir toplumsal sınıfın ötekiler üzerindeki egemenliğini sağlamanın aracı durumuna geldiğini; teknolojik yeniliklerin ise, sermayenin emek üzerindeki denetiminin unsurlarına dönüştüğünü öne sürerler. Öyle ki teknolojinin karmaşıklaşması bile, sermayenin gücünü simgeleyen bir kapitalist gelişme normu niteliğine büründürülür. Benzer biçimde bilimsel gelişmenin de, güçlü olanların gücünü artırmaktan ve güçsüzlerin umutlarını boşa çıkarmaktan başka bir işe yaramadığı düşüncesi epeyce yaygındır (Dickson, 1992: 51, 114). Kapitalist emek süreci içinde teknolojinin emeğe karşı gelişmesinin işte en önemli nedeni, emek, bilim ve teknoloji arasındaki ilişkinin daha çok üretim etmenleri arasındaki ilişki düzeyine indirgenmiş bulunmasıdır.

Kapitalist üretim biçimi altında sermayenin emek süreci üzerindeki tabiyetinin yalnızca canlı emekle sınırlı kalmadığı, bilim ve teknolojinin de benzer biçimde sermayeye bağımlı duruma geldiği yadsınamaz. Artık bilimin ideolojiden ayrı olduğu düşüncesinin gerçekliği yansıtmadığı, bu düşüncenin kendisinin bile bir tür ideoloji durumuna geldiği söylenebilir. Bilim, teknoloji ve emek arasındaki ilişkinin, 'şeyler' arasındaki ilişkiye dönüşmesinin nedeni de, budur. Braverman, 'bilimsel devrimin' sermayenin emek üzerindeki yönetiminden ayrı, dolayısıyla teknik işbölümünden bağımsız düşünülemeyeceğini açıkta ortaya koyar. Benzer kaygılar Gorz'da da söz konusudur. Yazar, Marx'ın, bilimin sermayenin boyunduruğu altına girdiği yolundaki düşüncesinden yola çıkarak, modern dünyada bilim insanların artık 'saf' bilimsel çalışma içinde

olmadıklarını, araştırma etkinliklerinin doğrudan ya da dolaylı olarak üretim süreçlerine bağlandığını çekinmeden söyler (Gorz, 1976).

Frankfurt Okulu ile başlayan, daha sonra yeni-Marksistler⁶ eliyle sermayenin tüm toplumsal ilişkiler üzerinde artan egemenliğini göstermek ve kapitalist denetimin özünü açığa çıkarmak üzere kullanılan teknoloji sorgulaması, günümüzde Düzenleme Okulu eliyle yeniden gündeme gelir. Bunlar, emeğin örgütlenmesi başta olmak üzere üretim sistemi içindeki tüm gelişmeleri, sermayenin birikim süreçlerinin birer fonksiyonu olarak ele alırlar. Son yıllarda gerçekleştirilen çok sayıda araştırma, toplumdaki değişikliklerin üretim süreciyle sınırlı kalmadığını, ekonomi dışı alanlara da yayılan dönüşümün tüm toplumsal, siyasal, ideolojik süreçlerde bir yeniden yapılanmayı zorunlu duruma getirdiğini ortaya koyarlar. Bazı araştırmacılar yeniden yapılanmayı, üretim sürecinin ve emeğin örgütleniş biçimlerinin dönüşümüne bağlayarak, sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini de ekonomik süreçlerle açıklamaya çalışırlar. Bunlara göre, emek ile sermaye arasındaki en temel ilişkinin, başka bir deyişle artı-değer ilişkisinin yeniden üretiminin merkezi, ekonomik alandır. Sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini daha çok ekonomik alanla sınırlı görenler, kapitalist toplumun yeniden yapılanmasını sağlayan öteki düzeyleri toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel, moral vb.) emek ile sermaye arasındaki sömürü ilişkisine doğrudan bağlı olmayan, ancak onun sonucu olarak ortaya çıkan alanlar olarak değerlendirirler. Bunlar, teknik ve bilimsel gelişmelere bağlı olarak üretim ve emek sürecinde gerçekleşen dönüşümün, artı-değere el koyma biçimlerindeki değişiklikler aracılığıyla sınıflar arasındaki sömürü ilişkilerini yeniden ürettiği görüşünde birleşirler.

Buna karşı çıkan bazı yazarlar ise, yeniden yapılanmanın ekonomik alan dışında kalan toplumsal, siyasal, kültürel, hatta uluslararası dinamikleri içerdiği ve bu dinamiklere dayanan çözümlerinin kapitalist toplumun dönüşümüne ilişkin daha global bir açıklama sağlayacağı görüşündedirler. Gerçekten emeğin toplumsal örgütlenmesinin tamamını, özellikle üretimin teknik süreçlerini, ideolojiyi ve kültürü ve buna bağlı olarak bilincin gelişmesini, yalnızca sermaye birikim süreçlerinin birer uzantısı olarak değerlendirmek güçtür. Emeğin, kültürün ve bilincin görece bir özerkliğinin varlığını kabul etmek, Marksizmin toplum anlayışı açısından daha geçerli gözükmektedir. Ayrıca bilimin ve teknolojinin içsel yasalarının bulunabileceği düşüncesi de, tümünden gözardı edilmemelidir. Bilimsel teknik devrimin gelişmesini sermayenin bir fonksiyonu olarak gören emek süreci anlayışını, Marx'ın kuramı açısından da geçerli görmeyen Aronowitz (Aronowitz, 1992: 97), bilimsel-teknik devrimin kapitalist işbölümüyle ve teknolojinin sermayeye bağımlılığıyla birarada değerlendirilmesini yanlış bulur. Yazar, emek sürecinin iki yönünün bulunduğunu ve üretimde gerçekleşen tüm ilişkilerin üretim biçimi tarafından biçimlendirilmediğini; tersine, emek süreci içinde üretim ilişkilerinden bağımsız ilişkilerin de söz konusu olabileceğini savlar. Burawoy da, emek sürecinin iki yönünü ayırdeder ve ilkini, "üretimdeki toplumsal ilişkiler", ikincisini ise, işin örgütlenmesi üzerinde etkili olan makine ve benzeri araçları ya da teknik girdileri içeren "üretimdeki teknik ilişkiler" olarak adlandırır (Burawoy, 1987: 52). Gerçekte böyle bir ayırım, teknolojinin, sosyalist örgütlenmede insan kapasitesi üzerinde yıkıcı etkilere yol

⁶Örneğin Adorno ve Marcuse, kitle kültürünün ortaya çıkışını, sermayenin genişlemesinin ve birikim sürecinin bir fonksiyonu olarak değerlendirmişlerdir (Adorno, 1972 ve Marcuse, 1964). Yeni Marksistler, bilincin bile, teknolojik egemenliğini gereklilikleri tarafından biçimlendirildiğini öne sürerler.

açmadan kullanılmasının olanaklılığını göstermesi açısından daha elverişli görünmektedir.

Emek Sürecindeki Dönüşüm

Üretim teknolojisinde yaşanan sürekli devrimler, yeni emek örgütlenmelerine, yeni çalışma rejimlerine, dolayısıyla yeni pazar stratejilerine ve toplumsal uyumlanma süreçlerine yol açarlar; bunlar da, işgücü pazarlarını, çalışma türlerini, iş becerisini, yaşam düzeylerini ve tüketim normlarını, başka bir deyişle sınıf ilişkilerini ve sınıf mücadelesini yeniden biçimlendirirler. Emek süreci, sınıf ilişkilerinin tüm toplumsal sistem boyunca yeniden üretimin başlangıcını oluşturur. Marx'ın *Kapital*'de (Birinci Cilt) gösterdiği üzere sermaye birikiminin özünü, artık emeğe el konulması olgusu oluşturur. Artı-değer Kuramı, kapitalist üretimin amacının (kâr maksimizasyonu hedefinin), işçilerin elinden olabildiğince fazla artık emeğin çekilip alınması demek olduğunu çok iyi ortaya koyar. Artık emeğe ise, emek süreci içinde el konulur. Marx'ın tüm çalışmaları, kapitalist emek süreci içinde ard arda gerçekleşen gelişmelerin, örneğin işbirliği ve işbölümü olgularının (manüfaktür dönemine özgü) ve son olarak da makineleşmenin (modern endüstri), sermayenin artık emeğe el koyma yeteneğini nasıl artırdığını gözler önüne serer. Özellikle makinenin üretime girmesinin, üretim sürecinin fiziksel insan gücüne olan bağımlılığını büyük ölçüde azalttığı, böylece sermayenin artık emeğe el koyma olanaklarını çok fazla geliştirdiği açıkça gözlenir.

Kapitalist üretim biçimi, iktidar ilişkilerinin maddi temelini oluşturan emek süreci çözümlemesi olmaksızın tam olarak anlaşılmaz. Bununla birlikte emek ile sermaye arasındaki toplumsal ilişkiler, yalnızca emek süreciyle sınırlanamaz. Sınıf ilişkileri, üretim süreci dışında da, başka bir deyişle ekonomi dışı alanlarda da yeniden üretilir. Bu yüzden sınıf çalışmalarının, tüm toplumsal ilişkileri diyalektik bütünlüğü içinde ele almaları gerekir. Emek süreci içindeki hareketin, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin yeniden üretildiği öteki alanlardan bağımsız anlaşılması güçtür. İşte sınıf araştırmacılarının çağdaş ikilemi, bu sorudan kaynaklanır. Kapitalist emek sürecini odak alan pek çok çalışmanın, kapitalist üretim ilişkilerini emek sürecine indirgemekten kurtulamadığı ve böylece emek sürecinin sınırlarını çizdiği ekonomik alanla öteki toplumsal, siyasal ve ideolojik alanlar arasındaki diyalektik ilişkiyi gözden kaçırdığı görülür. Buna karşılık kimi araştırmacının ise, siyasal ve ideolojik süreçlerin çözümlenmesine gereğinden fazla ağırlık verdiği ve sınıfların tanımlanmasında üretim ilişkilerinin ve emek sürecinin oynadığı rolü ihmal ettiği göze çarpar.

Materyalist tarih anlayışı, siyasal, ideolojik, kültürel kurumların yapılanmasının kapitalist üretim biçimi tarafından belirlendiği düşüncesine dayanır. Kapitalist üretim biçiminin özü ise, sermayenin emek süreci içinde emeğe el koymasında gizlidir. Böylece sermaye, kapitalist üretimin temel gereksinimleri doğrultusunda emeği yeniden biçimlendirirken, tüm toplumsal, siyasal kurumların bu amaç doğrultusunda yeniden yapılanmasını sağlar. İşte sermayenin üretim süreci dışında kalan toplumsal alanlardaki egemenliğinin gerisinde, böyle bir gereksinim bulunur. Bu yüzden kapitalist emek sürecinin çözümlenmesi demek, işçi sınıfının neden, nasıl ve ne kadar baskı altında tutulduğunun anlaşılması demektir. Kapitalist sistemin bir bütün olarak çözümlenmesi ise, işçi sınıfının bu egemenliği neden, nasıl ve ne kadar kabul ettiğinin ya da kanıksadığının ortaya konmasından başka bir şey değildir (Lazonick, 1977: 111).

Marx'ın emeğin yeniden üretilmesinde rol oynayan siyasal ve kültürel kurumların gelişmesini sistematik bir biçimde incelemeye çalışmıştır. Marx'ın yaşadığı dönemde işçi sınıfı (İngiliz), kapitalist emek süreci içindeki meta konumuna karşı çıkacak durumda değildi. Marx'ın *Kapital*'i yazdığı ortamda, emek meta biçiminde yeniden üretilirken, sistemin siyasal ve kültürel kurumları kapitalist üretim biçimi ile uyumlu bir biçimde işlemekteydi. Marx'dan sonra kapitalist üretim sistemi ile kapitalist toplum arasındaki uyumun bozulması, her ikisi arasındaki ilişkinin de ayrıca çözümlenmesini gerektirdi. Örneğin Bowles ve Gintis'in eğitim sistemi üzerine yaptıkları araştırma (*Schooling in Capitalist America*), bu alandaki ilk çalışmalardan birisi olarak, emeğin kapitalist ekonominin toplumsal ilişkilerine uygun bir biçimde nasıl yeniden üretildiğini sergiler. Söz konusu araştırma, emeğin yeniden üretilmesi süreçlerinin önemini ortaya koyan bir çalışmadır. Gerçekten yüzyılın son çeyreğine kadar Marksist araştırmacıların ilgisini yeterince çekmeyen emek sürecindeki dönüşüm sorunu, çağdaş Marksistlerin gündemine bundan sonra yavaş yavaş girmeye başlar.

Sweezy, Baran, Magdoff, Mandel başta olmak üzere Marksist iktisatçıların çoğu, tekelleşen kapitalist üretim sürecinde son yüzyılda gerçekleşen değişiklikleri, daha çok sermaye birikimine bağlı olarak ele almışlar ve böylece endüstriyel kapitalist gelişmeyi, ürünün hareketi ve üretimin sonuçları açısından tartışmışlardır. Söz konusu araştırmacıların yapıtlarında, teknik ve endüstriyel gelişmelerin üretimin örgütlenmesi ve üretim süreci içindeki emek-sermaye ilişkileri üzerindeki etkileri doğrudan ele alınmış ve emek sürecinin tekelleşen aşamada geçirdiği dönüşüm üzerinde pek durulmamıştır. Örneğin 20. Yüzyıl kapitalizmi üzerine çok önemli bir çalışma olan *Tekelleşen Kapitalizm*'in (Sweezy ve Baran, 1966), kapitalist gelişmenin toplumsal sistem üzerindeki etkisini tüm açıklığı ile ortaya koymasına karşılık, sistemi, yalnızca üretim ile tüketim arasındaki pazar ilişkileri açısından tartışmaktan öteye gitmediği ve kapitalist ile işçi arasındaki toplumsal ilişkiler üzerinde yeterince durmadığı görülür. Yeni kuşak Marksistler içinde bu geleneği ilk bozan Braverman olmuş ve sermaye ile emek arasındaki ilişkinin değişen niteliğine yönelik ilgiyi harekete geçirmiştir. Daha sonra konuyla ilgilenen çağdaş Marksistlerin, kapitalist emek sürecine genellikle iki yönden yaklaşımları görülür:

(1) Kimi araştırmacılar, emek sürecindeki dönüşümün sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin temeli olduğu görüşünden yola çıkarak, üretim örgütlenmesinde, çalışma koşullarında, iş sürecinde, emeğin niteliğinde ve meslek yapılarında ortaya çıkan tüm değişiklikleri bu açıdan tartışmışlardır. Bu yaklaşım içinde, özellikle emeğin ve işçi sınıfının kendi içindeki ayrışması olgusu ve emeğin sermayeye olan bağımlılığının artması sorunu üzerinde durulmuştur. Bu alanda en önemli adımı atan Braverman (Braverman, 1974), Taylorizmin ve Fordizmin biçimlendirdiği emek sürecinin, işgücü yapısı, işçi sınıfının konumu ve yabancılaşma koşulları üzerindeki etkilerini çarpıcı bir biçimde sergilemiştir. Daha sonra emek sürecinin kapitalist özüne yönelik çözümlereler yanında, onun sınıf mücadelesi açısından önemini araştıran çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir (örneğin Wright'ın, Carchedi'nin, Burawoy'un çalışmaları).

(2) Kimi Marksistler ise, emek sürecinin özünü, emeğin üretim araçları çerçevesinde örgütleniş biçimlerine dayandırmışlar ve sınıf ilişkilerini, artı-değerin elde edilme biçimlerine indirgeyerek incelemişlerdir. Bu çalışmalarda, sermayenin en fazla artı-değeri elde etmek için işçinin işi yapış yöntemleri, çalışma hızı, becerisini ve bilgisinin kullanma biçimleri üzerinde tam denetim kurmaya, bunun için de emek rejimlerini değiştirmeye yöneldiği ortaya konulmuştur. Görüldüğü gibi emek ile sermaye arasındaki artı-değer ilişkisinin yeniden üretimini, sınıf ilişkilerinin yeniden yapılanmasının eksenini

olarak gören bu yaklaşım, doğal olarak emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi belirleyen birikim süreçleri üzerinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Örneğin bu grup içinde yer alan Düzenleme Okulu yazarlarının temel varsayımı, gerek emeğin örgütleniş biçiminin, gerek ücretlilik ilişkisinin, sermayenin yeniden üretimi koşullarına bağlı olarak değiştiği yolundadır (Aglietta, Jessop).

Çağdaş Marksistler arasında emek sürecini, yalnızca üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin alanı olarak görenler bulunduğu gibi (Braverman), üretim olgusunun emek süreciyle sınırlanmasını doğru bulmayan ve üretim sürecinin aynı zamanda siyasal süreçleri içerdiği düşüncesini savunan araştırmacılar da (Burawoy) yer alır. Üretim ilişkilerinin, hem artı-değerin elde edilmesini, hem de dağıtımını içeren daha geniş bir ilişki sistemi olduğunu düşünen Burawoy, üretim ilişkilerinin hem işlerin örgütlenmesini, hem de sömürü ilişkilerini içeren bir sistem olarak değerlendirir (Burawoy, 1987: 13-14). Emek sürecinin, üretimin siyasal ve ideolojik sonuçlarıyla birarada ele alınması, emek rejimleri ile sınıf mücadelesi biçimleri arasında doğrudan doğruya bir ilişkinin kurulması sonucunu doğurur. Öyle ki Burawoy, her bir işletme rejiminin kendine özgü bir üretim politikası ve sınıf mücadelesi biçimi içerdiğine inanır (Burawoy, 1987: 111). Bu yaklaşımda saklı olan siyasal tutum, farklı proleterleşme süreçlerinin, farklı mücadele biçimlerine yol açacağı düşüncesidir.

20. Yüzyılda kapitalist emek süreciyle ilgili olarak gözlenen en önemli değişiklik, emek sürecinin parçalanması ve buna bağlı olarak emeğin kendi içinde farklılaşmasıdır. Bu olgu, bir yanda işin değersizleşmesini, işgücünün niteliksizleşmesini ve buna bağlı olarak emek ile sermaye arasındaki bağımlılık ilişkisinin artmasını; öte yanda bilimsel ve teknik gelişmelere bağlı olarak yeni iş türlerinin ve nitelik biçimlerinin gelişmesini içerir. 20. Yüzyıl emek süreçlerine egemen olan iki karşıt eğilimin varlığı, çağdaş sınıf sorunsalının da düğüm noktasını oluşturur. Bunlar, kökeninde kolektif işçinin gelişmesine yol açan "beyin" ile "el" in ayrılması olgusunun bulunduğu "proleterleşme" ve "proleterleşmeye karşı koyan" süreçlerdir. Proleterleşme süreci, emeğin önemli bir bölümünün niteliksizleşmesini, türdeşleşmesini ve sermayeye olan tabiyetinin artmasını, proleterleşmeye karşı koyan süreçler ise, çıplak işçiye dönüşmeye karşı her türlü direnme durumunu simgelerler.

Emek süreciyle ilgili olarak son yüzyıl içinde gerçekleşen bir başka önemli olgu, mülkiyet ile yönetim ilişkilerinin birbirinden ayrılmasıdır. Söz konusu gelişmenin hem emeğin kendi içindeki ayrışması, hem de emek ile sermaye arasındaki çatışma ilişkisi üzerinde önemli etkileri olduğu gözlenir. Bu etkiler, bir yandan çıpkak işçinin üretim ve emek süreçlerinden soyutlanması ve sermayeye olan bağımlılığın artması biçimiyle, öte yandan sınıfsal konumları tartışmalı bir yönetici emek kategorisinin gelişmesiyle kendini gösterir. Emek ile sermaye arasındaki ilişkinin değişmesi üzerinde rolü olan bir başka çağdaş olgunun, devletin artan rolünün ve genişleyen etkinlik alanının da, emek sürecinin örgütlenmesi ve sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi üzerinde etkili olduğu görülür. Bundan sonraki bölümde, sırasıyla bu gelişmeleri ve bunların sınıf yapısı üzerindeki sonuçlarını değerlendireceğiz. Ancak daha önce, emek sürecinin dönüşümüne yol açan tarihsel gelişmeye kısaca göz atacağız.

Sermaye Birikim Modelleri ve Emek Süreci Rejimleri

Emek sürecindeki dönüşüm sorunu, kapitalist üretim sisteminin gelişmesine bağlı olarak sermaye birikim biçimlerindeki değişikliklerden ayrı ele alınamaz. Kapitalist

üretim sürecinin iki yönü bulunur. İlki, sermaye birikimi, ikincisi ise, emeğin örgütlenmesi biçimleri ile ilgilidir. Üretim sisteminin kapitalist karakterinin ortaya konması, ancak her ikisinin birden çözümlenmesine bağlıdır. Çünkü emek sürecinin ve çalışmanın örgütlenişi, artı-değerin artırılması ve toplumsal artığın kullanılması biçimlerini içeren sermaye birikimi süreçlerinin bir uzantısıdır. Kapitalizmin ayırıcı özelliği, çalışmayı ve emek sürecini insan yaratıcılığının bir alanı olmaktan çıkararak sermayenin yeniden üretiminin bir unsuru, başka bir deyişle artı-değer üretiminin bir fonksiyonu durumuna getiren bir üretim biçimi olmasıdır. Bundan ötürü emek sürecindeki dönüşümü, öncelikle sermayenin çıkarları ile işlevsel bir gelişme içinde olmak zorunda olan bir üretim sisteminin çözümlenmesi olmaksızın anlamak güçtür. Bu düşünceyi, emek sürecinin dinamik bir toplumsal ilişkiler sistemi olarak çözümlenmesinin, ancak sermayenin hareketinin sınırlarını çizdiği bir çerçevenin doğru anlaşılmasıyla olanaklı olacağı biçiminde de dile getirebiliriz.

Bilim ve teknolojinin ilerlemesine ve sermayenin organik bileşiminin artmasına bağlı olarak, 19. Yüzyıl sonlarından başlayarak tekeli sermaye dediğimiz bir gelişmeye tanık oluruz. Tekelci sermaye birikimi, tarihsel gelişme süreci içinde kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla ortaya çıkan bir aşamadır. Kapitalist üretim biçiminin kendi içindeki dönüşümünün gerisinde, sermaye birikimiyle ilgili sorunlar bulunur; söz konusu sorunlar, teknik ve bilimsel gelişmelerin sağladığı yeniden yapılanma süreçleri yoluyla aşılmaya çalışılır. Örneğin bugüne kadar yaşadığımız üç önemli endüstri devrimi ve üç büyük teknoloji devrimi, birikim sorununu çözmek amacıyla sermaye süreçlerini dönüştürürken, artı-değer artışını güvence altına alacak yeni emek rejimlerinin doğuşunu da beraberinde getirmiştir. Sonuçta bugüne kadar iki önemli sermaye birikim modelinin ve bunların her biri ile uyumlu ayrı emek örgütlenmesinin varlığından söz edilebilir.

Birinci Endüstri Devrimine bağlı olarak gelişen dönem, sermayenin genişlemesi açısından yaygın birikim rejimi olarak adlandırılır. Yaygın sermaye birikim süreçlerine dayanarak ortaya çıkmış olan bu (klasik) dönemde kapitalist üretim, başlangıçtaki basit meta üretimi dışarda tutulursa, genellikle manüfaktür üretim biçiminde gerçekleşir. Manüfaktür üretimin egemen emek örgütlenme biçimleri, "despotik" niteliktedir. Despotik emek örgütlenmesi, rekabetçi kapitalizm koşullarında işgücünü niteliksizleştiren, çalışanları sermaye sınıfına bağımlı kılan ve emek gücünün yeniden üretimini, üretim sürecine sıkı sıkıya bağlayan bir çalışma düzeni olarak tanımlanabilir. Bu rejimde, emek sürecinin parçalanmasına ve mekanizasyona bağlı olarak hem beceri, hem uzmanlaşmış bilgi, artık gücün temeli olmaktan çıkmıştır. El ile beyin sistemli ayrımı yanı sıra işin yoğunlaşması ve yeni makinelerin üretime girmesi, modelin başlıca ilkelerini oluşturur. Marx'ın "pazar despotizmi" biçiminde adlandırdığı bu tür emek örgütlenmesinin tek bir model oluşturmadığı, kendi içinde 'otokratik', 'patriyarkal', 'paternalistik' olmak üzere birden fazla işletme rejimini barındırdığı görülür (Burawoy, 1987: 89). Ancak hangi türde olursa olsun ya da hangi adla adlandırılırsa adlandırılın, pazar despotizminin ortak özelliği, 'emeğin sermayeye biçimsel tabiyeti' denen ilişkinin yerine 'emeğin sermayeye gerçek tabiyeti' denen bir bağımlılık biçimini geçirmiş bulunmasıdır.

Geçen yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 1960'lara kadar etkisini koruduğu öne sürülen İkinci Endüstri Devrimi ise, sermayenin yoğun birikim dediğimiz süreçler içinde genişlemesi olanağını doğurmuştur. Rekabetçi kapitalizmden tekeli kapitalizme geçişi sağlayan, doğası gereği sınır tanımayan sermayenin genişleme eğiliminin yol açtığı yoğunlaşma ve merkezileşme süreçleridir. Burada sermayenin organik bileşiminin

artması, zorunlu olarak belli bazı süreçlere yolaçmıştır. (1) büyük mülk sahiplerinin çıkarlarının tekeli sermayenin liderliği altında bir araya gelmesi; (2) mülk sahiplerinin çıkarlarının birleşmesinin ve sermayenin bütünleşmesinin, emek süreçlerinde de bir bütünleşmeye ve işçi sınıfının birlikteliğine yol açması. (Böylece işçi sınıfı hareketlerinin genişlemesiyle, sendikalar biçiminde örgütlenmeler ve zaman zaman geniş mevziilere yayılan sınıf çatışmaları ortaya çıkmıştır); (3) bir yandan iki sınıflı kutuplaşma süreci yaşanırken, öte yandan teknik işbölümünün yarattığı meslek farklılaşmaları ve buna bağlı olarak gelişen yeni toplumsal bölünmelerin gelişmesi (Örneğin, kamu bürokratları, endüstri teknokratları, tüccarlar, satıcılar, reklamcılar ve benzeri kategoriler, tekeli sermaye birikiminin yarattığı yeni meslek gruplarıdır.)

Tekeli aşamada sermayenin genişleme eğilimi, ulusal ve bölgesel sınırları aşan ve uluslararası pazarlara gereksinim duyan yayılma süreçlerini de içerir. Burada, Marx'ın "sermayenin yoğunlaşması" ve "sermayenin merkezileşmesi" olarak tanımladığı iki olguyu birbirine karıştırmamak gerekir. Tekeli birikim süreçlerinin 1. ve 2. Teknoloji Devrimlerini içeren ilk döneminde sermayenin yoğunlaşması, daha çok uluslararası niteliktedir. Henüz sermayenin merkezileşmesinin görülmediği bu dönemde, ulusal emperyalist tekeller arasında mal, hammadde ve sermayeye yönelik bir çekişmenin varlığı göze çarpar. Buna karşılık 3. Teknoloji Devrimini izleyen dönemde uluslararası yoğunlaşma, sermayenin uluslararası ve uluslararası merkezileşmesi biçiminde gerçekleşir. Böylece çok uluslu şirketlerin, büyük sermayenin karakteristik örgütsel biçimleri durumuna gelmesi kaçınılmaz olur.

Sermayenin merkezileşmesi olgusu, üretim araçları üzerindeki denetimin de merkezileşmesine, başka bir deyişle, merkezi emredici bir gücün oluşmasına ve merkezi özel mülkiyet biçimlerinin gelişmesine yol açar. Söz konusu merkezi mülkiyet yapıları, genellikle iki biçimde gelişir. Ya farklı uluslara ait tekeli kapitalistlerin şirketleri veya büyük işletmeleri *bir tek* emperyalist grubun denetimi altında bir araya gelirler (General Electric, Firestone, Westinghouse gibi); ya da büyük kapitalist işletmeler ve emperyalist şirketler, bir tek kapitalistin denetimi altına girmeksizin *ayrı* bir uluslararası veya uluslararası şirket içinde birleşirler (Dunlop-Pirelli, AEG-Zanussi gibi) (Mandel, 1976: 313, 316, 323).

Sermayenin merkezileşmesinin ve yoğunlaşmasının, gerek ulusal, gerek uluslararası sınıf ilişkileri üzerinde önemli etkilere yol açtığı görülür (Sweezy, Baran, Magdoff, 1975: 31): Ulusal düzeydeki sınıf ilişkileri üzerindeki etkileri, (1) emek sürecinin toplumsallaşması ve rasyonelleşmesi; (2) teknik değişimlere duyulan gereksinimin artması ve böylece emeğe duyulan gereksinimi azaltan üretim örgütlenmelerinin gelişmesi (3) çeşitli pazarlar üzerinde gerçekleşen tekeli denetim yoluyla çok sayıda üretici arasındaki rekabetin yerine, az sayıda üretici arasındaki rekabetin gelişmesi. Kartel, tröst türü dev şirketlerin ortaya çıkması ve finans kapitalin gelişmesi, işte böyle bir sürecin sonucudur. Sermayenin merkezileşmesinin uluslararası sınıf ilişkileri üzerindeki etkisi ise, uluslararası işbölümü yapılarındaki değişikliklere bağlı olarak kendini gösterir. Başlangıçta ürün farklılaşmasına dayalı olarak gelişen uluslararası toplumsal işbölümünü, daha sonra teknoloji farklılıklarına dayanan yeni bir işbölümü yapısının izlediği görülür. Günümüzde ise, işgücünün nitelik düzeyleri açısından gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında bir uluslararası toplumsal farklılaşmanın ortaya çıktığı ve bunun özellikle işçi sınıfı içindeki bölünme eğilimleri güçlendirdiği gözlenir.

Bu arada 1960'lerden sonra gelişen süreçler (sermayenin merkezileşmesi), hem ulusal, hem de uluslararası düzeydeki işgücü hareketlerini artırır. Örneğin Batı Avrupa'da mülkiyet ilişkilerinde herhangi bir değişiklik söz konusu olmamakla birlikte, İtalya, Portekiz, İspanya, Yunanistan, Türkiye, Yugoslavya ve Fas gibi ülkelerden önemli sayıda işgücünün kitlesel olarak Kuzeye göç ettiği görülür. Böylece gerek sermayenin, gerek emek gücünün uluslararası bir merkezileşmeye yönelmesi, bir yanda çeşitli kapitalist ulusal devletler üzerinde yeni uluslarüstü siyasal örgütlenmelerin gelişmesine, öte yandan ulusal işçi sınıflarından ve onların çıkarlarından bağımsız bir uluslarüstü emek ordusunun oluşmasına neden olur. Sonuçta, sınıf içi ve sınıflararası çelişkilerin çeşitlenmesine ve toplum içinde birden fazla düzeyde, farklı gerilim alanlarının oluşmasına yol açan yeni bir süreç gelişir. Öte yandan, farklı düzeylerde ortaya çıkan ve farklı nitelikte görülen bu çelişkilerin birbirinden bağımsız olmadığı, tersine birbiri üzerinde etkili oldukları da gerçektir. Örneğin ulusal düzeydeki sınıf çatışmaları emperyalist tekeller arasındaki rekabeti artırırken, uluslararası sermayenin kendi içindeki çekişmelerinin bedeli de işçi sınıflarının sırtına yüklenir.

Tekelci sermaye birikimi ile uyumlu emek rejimleri, Taylorist ve Fordist örgütlenmelerdir. Her ikisinin ortak özellikleri, ölçek ekonomilere dayanan büyük tekelleri üretim yapıları, yığın pazarlarına yönelik üretim stratejileri ve buna bağlı kolektif ve örgütlü çalışma düzenleridir. İlk kez 19. Yüzyıl sonlarında ABD'de mühendislik endüstrisinde gelişen Taylorizm, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ve Batı Avrupa endüstrilerinin egemen emek rejimini oluşturur. Sermayenin iş süreçleri ve emekçiler üzerindeki kesin egemenliğini temsil eden Taylorist üretim örgütlenmesi, İkinci Endüstri Devriminin temeli olan mekanizasyon ve bunun sonucu olarak gelişen aşırı uzmanlaşmanın ürünüdür. Takım çalışmalarına dayalı mekanik bir üretim hattı üzerinde gerçekleşen böyle bir süreçte, bir yanda emeğin türdeşleşmesi, öte yanda işin sürekliliği ve itaat, emek sürecinin temel normlarını temsil ederler. Bu açıdan 'Bilimsel Yönetim', üretim sürecindeki sınıf mücadelelerine karşı ilk kapitalist yanıt olarak değerlendirilebilir (Aglietta, 1979: 114). Burada işin sürekliliğini ve kesin itaati sağlayan, 'Bilimsel Yönetimin' makinalar arası işbölümünü olanaklı kılan "zaman ve hareket" yasalarıdır. Zaman ve hareket bölümünün rolü, işlevler arası eşgüdümü gerçekleştirmek üzere çalışma koşulları ve çalışanlar üzerinde kesin denetimin sağlanması olarak tanımlanabilir.

İkinci Endüstri Devriminin ürünü olan ve "endüstrileşmenin klasik paradigmasını" temsil eden Fordist rejim, sermayenin yoğun birikim dönemi içindeki en üst noktasını oluşturur. Toplumsal işbölümünün ve teknik işbölümü süreçlerinin derinleşmesine bağlı olarak Taylorizmin daha gelişkin bir türünden başka bir şey olmayan Fordist model, kapitalizmin yapısal ve kurumsal örgütlenmesini yeniden biçimlendirir; öyle ki, başta üretim ile toplumsal tüketim normlarının birbirine eklenmesi olmak üzere toplumsal ve ekonomik yaşam birbirine sıkıca bağlanır. Keynesci ekonomilerle bir arada gelişen Fordist emek süreçleri, toplu pazarlık ve sendikal örgütlenmelerin gelişmesini desteklemiş ve sınıf mücadelesinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Böylece ücretli emek yalnızca üretim ve emek süreçleri içinde değil, tüketim başta olmak üzere yaşamın her alanında sermayenin yönetimi altına girmiştir. Fordizmin, teknik işbölümünün toplumsal işbölümü tarafından nasıl belirlendiğini ortaya koyan Marksist tezin 20. Yüzyıldaki en çarpıcı örneği olduğu söylenebilir.

Üretimde bir dizi değişikliğe yol açan Fordist model, yarı-otomatik üretim hattına dayanır. Yarı-otomatik üretim hattı, hem nesnelere hareketindeki zamandan, hem emek gücünden tasarruf sağlayan ve böylece sermayenin organik bileşimini çok artıran bir

sistemdir. Bu örgütlenme içinde emek yoğunluğu, Taylorist üretim hattına göre çok daha artmıştır. Böylece tek ve aynı tür emek süreçleri yoluyla üretimde yatay bir bütünleşme ve görelî artı-değerin artışı için en uygun rejim gerçekleşmiştir. Yarı-otomatik Fordist emek süreci, kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı daha çok kökleştirerek, işin mekanizasyonunu ve çalışmanın yoğunlaşmasını güvence altına alan bir rejimdir. Son derece özel, tek amaçlı makineler ve eğitimsiz, niteliksiz işgücü kullanımına dayanan sistem, makine ile işçi arasında kurduğu sürekli ve değişmez bir ilişki aracılığıyla çıktının standartlaşmasını sağlar. Ayrıntılı işbölümünü sağlayan iş örgütlenmesi, üretim ile üretim öncesi ve sonrası süreçlerin birbiriyle ilişkisini kopararak, denetim ve karar alma erkinin tümüyle emek sürecinin dışına çıkmasına neden olur. Burada işler arasında karmaşık ilişki ağları yerine, ara malların emek birimleri arasında ileri geri hareketini öngören yatay bütünleşmenin varlığı, çalışanların birikim yasalarına bağlanmasının en güvenli yolunu oluşturur. Öte yandan tümüyle yatay bütünleşme ilkesine dayanan makineli sistemin işleyiş kuralları ve iş konumlarına göre çalışma ilişkilerini düzenleyen iş örgütlenmesi, çalışanların çalışma koşulları ve ritmi üzerindeki tüm denetimlerini yitirmelerinin de temeli olur. Böylece çalışanları tamamen birikim yasalarına bağlayan Fordist model, bilimsel ilerlemeyi de emek karşısında bir güç durumuna getirir (Aglietta, 1979: 118). Elektrik enerjisine dayanan yüksek kapasiteli motorlar aracılığıyla emek süreci bölümlerinin bütünleşmesini kolaylaştıran Fordist iş düzeni, bireysel işçinin çalışma ritminin ve ürün normlarının sıkıca izlenmesi açısından da çok elverişli bir sistemdir.

Ne varki Fordist rejim 1960'ların sonlarından başlayarak, kendi hedefleri ile çelişen yan etkilerle karşı karşıya kalmaktan kurtulamaz. Fordizmin bunalımının gerisinde, belli bir emek süreci modelinin tıkanması, özellikle "insan kapasitesinin yıkımı" olarak görülebilecek aşırı mekanizasyona dayalı iş örgütlenmeleri bulunur (Aglietta, 1979: 383-384). Çünkü işlerin parçalanmasına ve çalışmanın yoğunlaşmasına dayanan emek örgütlenmesi içinde çatışmaların derinleşmesine ve görelî artı-değerin düşüşüne bağlı olarak sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini güçleştiren süreçler gelişir. Üretici güçlerin gelişmesinin sonucu olarak ortaya çıkan emek gücünden görelî tasarruf, görelî artı-değeri yükseltmiş, ancak artı-değer artışının öteki koşullarının gelişmesini önlemiştir. İşte Fordizmin bunalımı bu noktada gizlidir. Gelişmiş ülkelerin çoğunda görülen yüksek oranlarda işten ayrılma, işe gelmeme gibi olgular ve grevler, sistemin etkinliğini büyük ölçüde sınırlamıştır. Çalışanların Fordist çalışma biçimlerine gösterdikleri pasif tepkiler bile ücret ilişkisi üzerinde olumsuz etkide bulunmuş ve sonunda ücret ilişkisinin yeniden üretiminde tıkanıklığa yol açmıştır. Sonunda Fordizmin sorunları, yeni bir birikim rejimine duyulan gereksinimi gündeme getirmiştir.

Üçüncü Endüstri Devriminin, İkinci Endüstri Devriminin paradigmasına karşı süreçler geliştirmesi, Fordizmin bunalımını derinleştiren bir başka etmendir (Türkcan, 1992: 172). 1960'larda elektronik, nükleer fizik ve modern iletişim teknikleri alanında gerçekleşen yenilikler, 1970'lerdeki yapısal dönüşümün habercisidir. Gerçekten Üçüncü Endüstri Devrimi, "endüstri ötesi toplum" paradigmasının⁷ ve bilgi, bilişim, hizmet

⁷Öncülerini Bell, Aron, Dahrendorf, Touraine, Marcuse, Habermas gibi çağdaş yazarların oluşturduğu "endüstri ötesi toplum" paradigması, bugün ABD, Almanya, Japonya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde gelişmekte olan yeni toplumsal sistemi temsil eder. 20. Yüzyılın ikinci yarısındaki kapitalist sınıf ilişkilerinin yüzyılın başındaki sınıf gerçeğinden tümüyle uzaklaştığı görüşünü benimseyen endüstri ötesi toplum kuramcıları, geleceğin egemen üretim ve toplumsal örgütlenme biçimleri olarak Fordizm sonrası

toplumlarının yaratıcısı olmuştur. Esnek stratejilerin gelişmesine yol açan Üçüncü Endüstri Devrimi, "esnek üretim sistemlerini" ve "bilgisayarla tümleşik üretim" biçimlerini mikro teknolojilerin desteğiyle gerçekleştirmiştir. Burada küçük ölçekli, az sayıda çok nitelikli işgücü talep eden ve kitle üretiminden uzaklaşan yeni iş örgütlenmeleri, kimilerince Fordist ilkelerin devamı niteliğinde olmak üzere 'neo-Fordist' (yeni Fordizm) kimilerince yepyeni bir iş düzenini ve örgütlenme ilkesini getirdiği gerekçesiyle 'post-Fordist' (Fordizm sonrası) emek süreci olarak adlandırılmaktadır. Gelişmekte olan model, "yeni manüfaktür" ya da "yeni zanaat üretimi"de denilebilecek biçimde esnek uzmanlaşmaya dayanan bir üretim sistemini içermekte⁸ ve kapitalist

süreçler üzerinde dururlar. Endüstri ötesi toplum, manüfaktürün veya mal üretiminin yerini hizmetlerin (hizmetlere dayalı iş ve mesleklerin) almaya başlamasıyla ortaya çıkan bir toplum olarak tanımlanabilir. Burada hizmet sektörü geniş anlamda kullanılmakta olup, beyaz yakalı işgücünün tüm biçimleri, ticaret, bankacılık, sigorta ve alım-satım işleri ile personel, bakım ve endüstri hizmetleri; genel kamu hizmetleri gibi işlerin tümü içerilir; başka bir deyişle, kol gücünden çok bilgi edinmeye ve kullanmaya, fizik kapasiteden çok "titre" dayanan işlerin tümü anlaşılır. Bell, mülkiyet sahipliğinin endüstri toplumlarında oynadığı role benzer biçimde, endüstri ötesi toplumlarda da bilgi sahipliğinin önemli bir güç kaynağı olduğunu vurgular. Yazar bilginin, özellikle kuramsal ve soyut bilginin yeni biçimlerinin giderek önem kazandığı bu toplumlara, bilgi toplumları olarak da adlandırır (Bell, 1960). Ancak bilginin üretim tekniğine uygulanmasının yeni bir olay olmadığı hatırlandığında, endüstri ötesi toplumları, bilgi kullanımı açısından değil de, bilgiye dayanan teknik gelişmenin türü ve önemi açısından tanımlamak daha doğru gözükmektedir.

Düşünürleri endüstri ötesi toplumu, nüfusun önemli bir bölümünün teknokrat olduğu bir toplum olarak değil, teknokratların, endüstrinin yönetiminde, ekonomi ve siyaset alanında temel kararların alınmasında otorite haline geldikleri bir toplum olarak tanımladıklarından, teknokrat sözcüğünü teknik uzmanlık olarak değil, genel bir teknik eğitim geçmişine sahip olan ve ekonomi ve siyasetin yönetiminde teknokratir dünya görüşünü egemen kılan kişi anlamında kullanmak daha doğrudur. Örneğin, Touraine'in deyimiyle "teknokratlar", endüstri ötesi toplumun yeni egemen sınıfını oluştururlar.

⁸Esnek uzmanlaşma, Amerikalı araştırmacılar Piore ve Sabel'in (Piore ve Sabel, 1984) geliştirdikleri ve daha çok akademik çevrelerde ilgi uyandıran bir görüşü yansıtır. Bazı yazarlar (Elam: 1990) tarafından, tarihsel dönüşümü piyasadaki dönüşüme bağlaması açısından yeni Smithçi bir yaklaşım olarak da tanımlanan esnek uzmanlaşma, külesel üretim ile zanaat üretimi arasındaki ayrıma dayanan bir örgütlenme biçimini tanımlamaktadır. Bir bölüm yazar tarafından (Hirst ve Zeitlin: 1991) ise, ideal-tipik modeller olarak değerlendirilen gelişme, post-Fordizm ve düzenleme kavramları ile benzerliklerine karşın, endüstriyel gelişmenin çözümlenmesinde farklı bir kuramsal yaklaşım olarak düşünülmelidir.

1970'lerden sonra "post-Fordizm", "esnek uzmanlaşma" ve "esnek birikim" terimleriyle anlatılan değişikliklerin doğası ile ilgili tartışmalar, "esneklik" düşüncesi üzerinde birleşirler. Esnekliğin, emek süreci, emek pazarı, devlet müdahalesinin azalması ve son olarak coğrafi hareketlilik ile ilgili birden fazla boyutu söz konusudur. Esnek uzmanlaşma denildiğinde, teknoloji, kurumlar ve politikalar arasında karmaşık ve çeşitlenmiş ilişkileri tamamlayan, başka bir deyişle toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıların karmaşıklığını vurgulayan ve endüstriyel değişmeyi daha çok stratejik tercihler ve oluşsalık bağlamında değerlendiren bir kuramsal bütün anlaşılmalıdır. Burada, kitle üretimi ile esnek uzmanlaşmanın teknolojik paradigmaları farklı toplum modellerini simgelerler. Zanaat üretimi veya esnek uzmanlaşma, kitle üretiminin tersine, esnek, genel-amaçlı makine ve nitelikli işgücü kullanımına dayanan geniş yelpazeli ticari ürünlerin üretimidir. Esnek uzmanlaşmanın toplum modeli ise, her toplumsal

sistemin artı-değer üretimini gerçekleştirebilmesi için yeni birikim rejimlerine duyduğu gereksinimi şimdilik karşılar görmektedir.

Yeni-Fordizm ya da Fordizm sonrası olarak tanımlanan emek süreçlerinin, "yeni manüfaktür" benzetmesini haklı çıkaracak biçimde, kitlesel olmayan üretim stratejisilerine ve esnek uzmanlaşmaya dayalı iş örgütlenmelerini içerdiği görülür. Gerisinde Endüstri Ötesi Devrim ve ona bağlı olarak gelişen teknolojik ve endüstriyel ilerlemeler bulunan Fordizm sonrası süreçlerin ortak özellikleri şöyle sıralanabilir (Birbaum, 1973: 393-394);

(1) Üretim teknolojisinde yaygın bir otomatikleşme ya da başka bir deyişle bilgisayarlaşmış üretim ve yönetim tekniklerine dayalı gelişme:

(2) Üretim teknolojisinin değişmesinin, emek gücünün bileşimi ve üretim koşullarının değişmesi başta olmak üzere tüm üretim ilişkilerini etkileyecek bir dereceye ulaşması. Bunun sonunda, eğitime ve nitelikli işgücüne duyulan gereksinimin artması.

evrenin pek çok olasılıklar içerebileceği ve egemen paradigma yanısıra öteki seçeneklerin de söz konusu olabileceği düşüncesine dayanır.

Esnek uzmanlaşmanın kuramsal düzenlemesi, post-Fordist düzenlemelerden tümüyle farklıdır; esnek uzmanlaşma, daha çok küçük ve orta büyüklükteki firmaların "endüstriyel alanların"a ve geniş çaplı yerinden yönetim ilkesine dayanan şirketleri veya grupları kapsar. Öte yandan esnek uzmanlaşma, teknolojinin ya da pazarın belirleyicisi değildir. Bu konudaki yanlış anlamının gerisinde, esnek uzmanlaşmanın, post-Fordistler arasında yaygın olarak kullanılan ve emek pazarının düzensizliğini anlatan esneklik kavramı ile karıştırılması olgusu bulunur. Esnek uzmanlaşma, klasik Keynesçi stratejilere ve devlet müdahalelerine karşı çıkmakla birlikte, anti-Keynesçi de değildir. Bununla birlikte mülkiyet yoğunlaşmasına karşı olan esnek uzmanlaşma, küçük firma tercihi kuramı da değildir. Daha çok arz yanlı bir radikal politika olan esnek uzmanlaşmanın kuramsal çerçevesinin, korporatist bir yapı sergilediği görülür.

Bazı yazarlar (örneğin Piore ve Sabel), esnek uzmanlaşmanın uzantılarıyla ilgili olarak uluslararası işbölümü yapısında ortaya çıkabilecek olası senaryolardan söz ederler. Bunlara göre, gelişmiş ekonomilerin esnek uzmanlaşmaya yönelmeleriyle kitle üretiminin Üçüncü Dünyaya ihracı gibi bir olgusunun söz konusu olması, dolayısıyla dünya ekonomisinde, özellikle Birinci ve Üçüncü Dünya arasında yeni karşılıklı bağımlılık biçimlerinin doğması beklenebilir.

Esnek uzmanlaşma, post-Fordizm ve düzenlemeci yaklaşımlar arasındaki bir diğer önemli fark, çatışma olgusuyla ilgilidir. Esnek uzmanlaşma, çatışmanın varlığını yadsımaz, ancak yalnızca işçi-işveren gibi ekonomik aktörler arasındaki çatışmayı değil, aynı zamanda firmalar ve onların altındaki birimler arasında oluşan çatışmaları da içeren bir bakış açısı önerir. Bu yüzden esnek uzmanlaşmada, post-Fordizmin tersine, toplumsal ve siyasal öznelerin üretim yapısından türetilmesine karşı çıkılır (Hirst ve Zeitlin, 1991: 8). Esnek uzmanlaşmadan ayrılan Düzenleme Okulu ise, post-Fordizme benzer bir biçimde, toplumsal ve siyasal çatışmaları, sermaye birikiminin her evresinde artı-değerin gerçekleşmesini güvence altına alacak düzenleyici kurumların yaratılmasının temeli olarak görür ve sınıf mücadelesinin öznelerini çatışma süreci içinde tanımlar. Çünkü bu okula göre kapitalizmin gelişimi, birikim rejimleri ile çatışmayı düzenleyen biçimlerin bir bileşimi olarak gerçekleşir. Söz konusu düzenleme biçimleri, para ve kredi ilişkilerini, ücret ve emek ilişkisini, rekabetin türünü, devlet müdahalesinin biçimlerini ve efektif talep unsurlarını, başka bir deyişle tüketim normlarını içerir. Düzenleme Okulu, klasik Marksizmin kapitalizm çözümlemesini kabul etmediği için, yeni-Keynesçi genişleme programlarına ağırlık veren ve kapitalizmin küresel bir sistem olarak büyümesini ve istikrarını öngören politikalar sunar.

Zihinsel emek yoğun, özellikle bilgi üreten endüstrilerde aşırı bir gelişmenin gerçekleşmesi ve geleneksel işgücünün giderek ortadan kalkması;

(3) Gelişen üretim teknolojisinin endüstrinin örgütlenmesinde değişikliğe yol açması ve yeni bir yönetici elitin ortaya çıkması. Böyle bir gelişme, ekonominin, hatta devletin siyasal aygıtının girişimcilerin ve sermaye sahiplerinin denetiminden çıkışı ve teknokratların denetimine geçişi yolundaki savları doğrular niteliktedir.

Öte yandan endüstri ötesi toplumun ortaya çıkmasını sağlayan sürecin bununla sınırlı kalmayacağı, kültürde, iletişim teknolojisinde, çalışma ahlakında gerçekleşen bir dizi başka devrimle besleneceği yolunda çeşitli görüşler ortaya atılır. Böylece yalnızca üretimin veya emek sürecinin maddi koşullarında değil, sınıf ilişkileri ve sınıf bilinci gibi olgularda da önemli değişikliklerin gerçekleşeceği öngörülür. Kimileri ise daha ileri giderek yalnızca hizmet üretiminin egemen duruma geleceği bu tür toplumlarda meta üretiminin, dolayısıyla değer ve artı değer yaratan çalışma türlerinin tümünden ortadan kalkacağı ve bir tür sınıfsız topluma ulaşılacağı savını destekler.⁹ Böyle bir tartışma ortamı içinde Weber'in rasyonalizasyon kavramını yeniden güncelleştiren endüstri ötesi toplum kuramcılarının, tekniğin artan egemenliğinin bürokratik ve rasyonel bir örgütlenmeye dayalı toplumsal yapıları zorunlu kılacağını varsaydıkları görülür. Bu varsayımdan yola çıkarak bürokratik örgütlenmenin dayanacağı yeni bir toplumsal sistemi öngörmek veya sınıf ilişkilerinin kapitalist özünün ortadan kalkacağını düşünmek elbette olanaklıdır.

Görüldüğü gibi kapitalist üretim ilişkilerinin tarihinde yeni bir aşamayı temsil eden yeni-Fordizm, yalnızca emek sürecinin değil, aynı zamanda yaşam biçiminin de yeniden örgütlenmesine bağlı olarak kapitalist üretim ilişkilerinin kökten dönüşeceği düşüncesine dayanan yeni bir paradigmadır. Burada emek sürecinin örgütleniş ilkesi, sayısal otomatik denetim sistemi yoluyla işlerin yeniden bileşimine ve böylece üretimde belli bir esnekliğin sağlanmasına dayanır. Esneklik, bir yandan kolektif hizmetlerin üretiminde yeni yöntemlerin kullanılmasının koşullarını hazırlayan bir örgütlenme biçimi, öte yandan insanın çalışırken özgürleşmesini sağlayan yeni bir iş düzeni olarak anlaşılır (Aglietta, 1979: 122, 168). Özellikle konuyu pazarın yeniden düzenlenmesi açısından ele alanlar, esnek uzmanlaşmaya dayalı zanaat üretimini, üretim araçları üzerinde emekçilerin denetimini artıran yeni bir emek süreci olarak değerlendirirler (Piore ve Sabel, 1984: 28-35). İşin genişletilmesine, zenginleşmesine, dönüşümlü gerçekleşmesine ve ürün kalitesinin denetimine dayanan yeni iş örgütlenmelerinde¹⁰, üretim ilkelerinin ve iş konumlarının yeniden tanımlanması, yeni sorumluluk paylaşımlarının gündeme gelmesi kaçınılmazdır. Bunların bazı işgücü türleri açısından bir gelişmeyi temsil etmesi, hatta otomatik üretim denetim sisteminin sürece kazandıracığı

⁹Endüstri ötesi toplumun örgütleniş üzerine E. Türkcan'ın deneme niteliğindeki çalışmaları ile K. Boratav'ın Türkcan'ın "ütopyası" üzerine görüşler için bakınız, E. Türkcan, 1991 (53): 105-113 ve K. Boratav, 1991 (53) 115-119.

¹⁰Burada sözü edilen yeni iş örgütlenmeleri, Fordist sistemde önerili ölçüde verim kaybına yol açan ve hatalı, kalitesiz ürünün üretim yapıldıktan sonra ayıklanmasına ve ayrı bir bakım onarım bölümünde düzeltilmesine dayanan teknikler yerine, ürünün kalitesini üretim sırasında denetleyen ve hatalı üretimi önceden önleyen "Toplam Kalite Kontrolü", "Kalite Kontrol Çemberleri" gibi teknikler ile işçinin üretimin yanısıra bakım-onarım işlevini yürütecek bilgi ve beceriyle donatılmasını sağlayan "Toplam Bakım" teknikleridir.

görelî esnekliğin (Aglietta, 1979: 11-13, 125) kapitalist üretim biçimi içinde bir ilerleme olarak görülmesi doğaldır. Ayrıca hiç canlı emek gerektirmeyen otomatik üretim sistemine dayanan yeni-Fordist süreçlerin, üretici güçlerin bir bölümünü çok geliştirecek olan bir üretim sistemi olduğu gerçeği de yadsınamaz. Gerçekten bilimsel bilgiyi üretim sürecinin her aşamasına sokan, elektronik girdilere bağlı gelişkin bir donanımı gerektiren yeni-Fordizmin, bilim ve teknoloji gibi üretici güçleri büyük ölçüde geliştireceği ortadadır.

Buna karşılık emekgücü için aynı şey söylenemez. Mikroelektronik aksamli teknolojilerin üretime girmesinin ve otomasyonun gelişmesinin, uzun dönemde üretim süreci içindeki işlemsel çalışma türlerini ortadan kaldırması ve böylece sürekli istihdamı gereksiz kılması olasıdır. Sonuçta parça başı, hatta saat başı çalışan makine yöneticileri, zorunlu olarak ustabaşı, kalite gözetimcisi ve yönetici gibi denetim elemanlarının yerini alacaktır. Ayrıca karmaşık görevlerin makinelerle geçmesinden ve insanın makinenin basit bir izleyicisi durumuna gelmesinden ötürü, emeğin büyük ölçüde niteliksizleşeceği de bellidir. Yalnızca üretim sürecinin bütünü üzerinde bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve buluş gibi süreçlere etkin katılımı söz konusu olan az ayıdaki üretici ile tasarım, programlama ve bakım gibi iş türleri için durum biraz farklı olacaktır. Bu tür alanlarda çok yönlü ve nitelikli işgücünün, özellikle kafa emeğinin bölünmesiyle ortaya çıkan nitelikli teknisyenler için yeni iş türleri gelişebilecektir. Buna karşılık işgücünün büyük bir bölümünü, niteliksizleşmenin ve işsizliğin beklediği kesindir. Sonuçta, bir yanda az çok sürekli bir istihdam olanağına sahip nitelikli çekirdek işgücü, öte yanda arara sırada iş bulan ve "Macdonalds" işçiliği diye adlandırılan niteliksiz bir emek kitlesi oluşacaktır. Bu arada az sayıda nitelikli çekirdek emeğin sürekli işgücü durumuna gelmesiyle, kitle sendikacılığında ve işkolu sendikacılığında bir gerileme, buna karşılık firma ile bütünleşmiş işyeri sendikacılığında görelî bir gelişme gözlenebilecektir (Yentürk, 1993: 48).

Öte yandan sayısal denetimi sağlayan ve çok pahalı olan transfer hatlarının ancak çok yüksek ürün düzeylerinde kullanılması ekonomik olduğundan, sistemin yaygın bir kullanım alanının olup olmayacağı da belli değildir. Ayrıca sistemin üretim sürecinin tamamını doğrudan denetlemeye yönelik yöntemlere dayanıyor olması, çalışanların büyük bir bölümünün iş süreçlerine doğrudan ve kesin bir biçimde bağımlı olmalarını gerektirecektir. Bunun ise, emekgücünün yaratıcı kapasitesini sınırlayacağı ve uzun dönemde emek için yıkım anlamına geleceği açıktır. Bir başka önemli nokta da, otomatik üretim denetimine dayanan işbölümünün üretim sürecini çok fazla parçalaması ve böylece çalışanların emek süreci içinde yoğunlaşmasını önlemesidir. Böylece çalışanlar daha kolay izlenebilecek ve üretim noktasındaki çatışmalar daha etkin bir biçimde denetlenebilecektir.

Yeni gelişmekte olan emek sürecini Fordizm sonrası (post-Fordist) bir gelişme olarak gören yaklaşımlar, günümüzde Fordist sistemin genel çerçevesinden köklü bir kopuşun yaşanmakta olduğu ve farklı bir örgütlenme ve yaşam biçiminin kaçınılmaz duruma geldiği görüşündedirler. Bunlar, Düzenleme Okulunun ve esnek uzmanlaşma kuramcılarının kavramlarının bir bölümünü kullansalar da, tümüyle ayrı bir çözümlenmeye dayanırlar. Bu yaklaşım içinde yer alan kimi yazarlar¹¹, Keynesci ekonomi

¹¹Marxizm Today dergisi içinde yeni Gramscici yazarların öncülük ettiği bir grup, içinde bulunduğumuz yüzyılın toplumsal ve ekonomik biçimleri ile köklü bir kopuşu simgeleyen "yeni zamanlar" dönemine girdiğimizi öne sürer ve yeni sol politikalara

politikaları ile uygunluk içinde yürüten Fordist üretim sisteminin, türdeş, erkek nüfus ağırlıklı ve tam gün çalışan bir işçi sınıfı ile büyük endüstriyel işletmelere dayanan belli bir toplum tipini, kısaca endüstri toplumu simgelediğini söylerler. Bunlara göre endüstri toplumu, sendikaların ve işçi partilerinin siyasetteki merkezi rolüne öncelik veren, bu yüzden ancak geleneksel sosyal demokrasi anlayışı ile refah devleti politikalarıyla yürüeyen bir toplum tipidir. Buna karşılık Fordizm sonrası sistem, yığın pazarlarının çöküşünü, pazar farklılıklarının belirginleşmesini ve esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim örgütlenmesini içeren başka bir toplum tipini gerektirir. Bu toplum tipinin, "ikinci endüstriyel bölünme" sonucunda uluslararası bir yaygınlaşmayı gerçekleştireceğine ve dünya çapında bir ölçü durumuna geleceğine, bu çevrelerde kesin gözüyle bakılır.

Bir başka grup yazar, kapitalist toplumun "örgütlü" olmaktan çıktığı ve "örgütsüz" bir yapılanma içine girdiği görüşünü dile getirir. Bu görüş içinde de, kurumsallaşmanın yeni biçimlerini anlatmak üzere 'post-Fordizm' kavramı kullanılır ve 1970'lerden sonraki kapitalist gelişmenin önceki dönemlerden tümüyle farklı bir ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal seyir izlediği tartışılır. Kuramcılar "örgütlü kapitalizmi", Fordist ve Keynesçi ulusal ekonomik düzenleme modelleriyle özdeşleştirirken, "örgütsüz kapitalizmi" bu modelden bir sapma olarak görürler (Lash ve Urry, 1987: 13). "Örgütsüz kapitalizm" bir yanda teknolojik değişmeye, kitlesel pazar talebini kıran zevk ve tercih farklılıklarına ve Üçüncü Dünya üreticilerinin rekabetinin artmasına bağlı olan, öte yandan esnek uzmanlaşmaya dayalı bir üretim sistemini zorunlu kılan yeni bir sistemi tanımlar. Bu kavram da, yeni tekniklere ve yeni örgütsel yapılara dayanan çağdaş gelişmenin klasik Marksist kuramın tanımladığı türden bir toplumsal sistemden uzaklaştığı, dolayısıyla sınıflı toplum yapısının günümüzde geçerliliğini yitirdiği yolundaki düşüncenin ürünüdür.

Üretim sistemindeki dönüşümü daha çok teknolojist ve ekonomist bir yaklaşımla inceleyen yeni-Schumpeterci yazarlar ise, iş örgütlenmesini ve üretim stratejilerini teknolojinin yönlendirdiği bir üretim sistemi bağlamında ele alırlar. Bunlar, daha çok günümüzde geleneksel sektörlerin yerine geçen ve hızla büyüyen bilgisayar ve elektronik sermaye malları, yazılım, iletişim araçları üretimi, optik kablo, robot, veri bankacılığı ve benzeri taşıyıcı sektörlerin ürün ve üretim teknolojisinde yol açtığı köklü değişiklikleri tartışırlar (Freeman ve Perez, 1988: 38-66).¹²

Nasıl adlandırılırsa adlandırılınsın ya da hangi yöntemle çözümlenirse çözümlensin, emek süreci modellerinin şöyle ya da böyle olmasının, işçi sınıfı açısından önemi büyüktür. Çünkü kapitalist emek rejimlerinin dönüşümünün gerisindeki temel motif,

---

duyulan gereksinimini anlatmak üzere post-Fordizm kavramını kullanır. Bu yaklaşım içinde, Gramsci'nin "Amerikanizm" ya da "Fordizm" olarak tanımladığı (Gramsci, 1971: 277-320) Taylorist dönemin tümüyle sona erdiği görüşü egemen olup, "yeni zamanlar" da, büyük ölçekli ekonomilerin etkinliğine, yığın pazarlarına ve standartlaşmış malların başatlığına dayanan bir üretim sisteminin yerine, kolektivizmden bireyciliğe, üretimden tüketime, imalattan hizmet sektörüne ve öden biçime doğru yönelen bir ekonominin geçmekte olduğu ya da yeni siyasal sorunlarıyla ve yeni toplumsal hareketleriyle daha akışkan ve değişken post-modern bir toplumun gelişmekte olduğu öne sürülür (aktaran, Hirst ve Zeitlin, 1991: 8).

¹² Evrimci bir kuramın ürünü olan tekno-ekonomik paradigma, birbirini izleyen teknolojik dalgalara koşut yeni kurumsal biçimlerin gelişeceğini öngörerek, bu kurumların krizi üzerinde odaklanan çözümler yapar.

artı-değer üretimini artıracak, dolayısıyla emek sürecinin denetimini kolaylaştıracak mekanizmaları yaratmaktadır. Üretim ilişkilerinin yeniden üretimi de, gerçekte bu mekanizmalara bağlıdır. Artı-değer artışını sağlamak üzere emek süreci üzerindeki denetimin artması, birbirine bağlı iki olguyla gerçekleşir: emek sürecinin bölünmesi ve çalışanların artan bağımlılığı. Çalışanların üretimde kullandığı araçlar başta olmak üzere kendi emekgüçleri, üretici etkinlikleri ve çıktı ürün üzerindeki denetimlerinin derecesi, başka bir deyişle, üretim ve emek sürecinden soyutlanmalarının veya yabancılaşmalarının ölçüsü, sermayeye olan bağımlılıklarını gösterir.

Emek Sürecinin Bölünmesi ve Emegın Kendi İçinde Farklılaşması

Son yüzyıl boyunca boyutları gitikçe artan emegın kendi içinde bölünmesi olgusu, emek sürecinin örgütlenmesinde gözlenen değişikliklerin bir sonucudur. Taylorizmin zaman ve hareket yasalarına göre işleyen üretim süreci, emegın ve işin bölünmesini doruğa çıkartırken, Fordizm de, nitelikli el emegını ve buna dayanan iş konumlarını ortadan kaldıran bir emek örgütlenmesini kökleştirmiştir. Otomatik ve yarı-otomatik üretim hatları ile birbirine bağlanan üretim adacıklarından oluşan Fordist iş süreçlerinin ilk ilkesi, kafa ve kol emegının birbirinden ayrılmasını sağlamaya ve böylece emek sürecini parçalanmış işin basitleştirilmiş bir tekrarına indirgemeye yöneliktir. Parçalanmış emek sürecini bütünleştirmeye yönelik ikinci ilke ise, çalışanları iş konumlarına yerleştirerek bölünmeyi yeniden düzenlemeyi amaçladığından, gerçekte parçalanmayı ortadan kaldırmamaktadır. Bu yüzden Fordist rejim, Taylorizmle başlayan sürecin devamından ve üreticilerin çalışma rejimi üzerindeki tüm denetimlerini yitirmelerinden öteye gitmemiştir.

Bilindiği gibi kapitalist üretim biçiminin erken dönemlerinde, doğrudan üreticilerin emek süreçleri üzerinde belli bir denetim kapasitesine sahip oldukları görülür. Bu olgu, uzun süre kapitalist birikim sürecini sınırlayan en önemli faktörlerden birisini oluşturur. Oysa kapitalizmin gelişmesi, artı değerın sürekli artışına bağlı olup, bu artış, emegın gücünü tümüyle kıracak ve onu sermayeye bağımlı kılacak bir emek sürecini gerektirir. İşte böyle bir emek süreci, ancak fabrikalı üretime geçişle gerçekleşmiştir. İşçilerin fabrikalarda toplanmaya başlamaları, emekgüçleri ve yaptıkları iş üzerindeki bireysel denetimlerini yitirmelerinin başlangıcıdır. İşçinin gözetim altında çalıştırılmasının güvencesi olan fabrika, aynı zamanda işçinin niteliksizleşmesine ve emek açısından parçalanıp birbirine bağımlı hale gelmesine yol açan teknik işbölümü süreçlerinin de gelişmesini sağlamıştır. Fabrikalı üretim, iş sürecinin önce çeşitli görevler açısından bölünmesi, ardından da söz konusu parçaların eşgüdümü yoluyla bütünün yönetilmesini sağlayan tek rejimdir.

Öte yandan fabrika, üretim süreci içinde emegın üretken olan ve olmayan biçimindeki tarihsel bölünmesinin de kaynağıdır. Emegın bu ikili karakteri, burjuva ekonomisinin büyük ölçüde geçiştirmediği, Marx'ın da sonuçlandırmadan bıraktığı el ile beynin (bir anlamda tasarım ile yürütmenin) ayrılması olgusunun yarattığı bir gelişmedir. Üretken emek, sermayenin genişlemesi açısından gereklidir; buna karşılık artı-değerin yeniden dağıtımını gerçekleştiren ve tekeli aşamada gittikçe büyüyen bir kesimi içeren üretken olmayan emek, kolektif iş sürecinin vazgeçilmez unsurudur. Marksist kuramın kolektif işçinin gelişmesiyle açıkladığı kafa ve kol emegının ayrışması sorununu, Taylorist ve Fordist modeller iyice derinleştirmiştir.

Marx'ın kafa ve kol emeği için herhangi bir genel tanım vermemiş olması, Marksist araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Bugüne kadar öne sürülen çeşitli görüşlerin, kolektif işçinin işlevleri ve bunun sermaye ile emek arasındaki ilişki açısından sonuçları hakkında doyurucu sonuçlar sunduğu söylenemez (Thornborn, 1989: 183). Marx'ın otomasyonla birlikte kolektif emeğin gelişeceğini, dolayısıyla kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın azalacağını öngördüğünü düşünenler bulunduğu gibi, tersine, üretken kolektif emeğin ortaya çıkışını emek sürecinin toplumsallaşmasına bağladığını ve çözümlemelerinde, kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın derinleşeceğini ilişkin ipuçları sunduğunu öne sürenler de çıkar. Marx kolektif emeğin gelişmesiyle, fabrikalı üretimin kapitalist özünü ortaya koyabilmek için ilgilenmiştir. Kendisinin kışla sistemine benzettiği fabrika, işçinin gözetim altında çalıştırılmasının tüm koşullarını yaratan ve çalışanları üretim ve emek süreçlerinden soyutlayan (çıplak işçiye dönüştüren) bir rejimdir. "Çıplak işçi", çalışanların sermayeye olan gerçek tabiyetlerini, başka bir deyişle proleterleşmenin tüm koşullarına sahip olmalarının en yüksek derecesini gösteren bir kavramdır.

Çağdaş sorun, kolektif işçinin gelişip gelişmediği tartışmasını odak almaktan uzaklaşmış; kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın derinleşmesinin, çalışanların proleterleşmesini ne yönde etkileyeceği tartışmasına yönelmiştir. Açıkçası, kolektif işçinin gelişmesi, sermayenin egemenliğini azaltmakta ve çalışanların sınıfsal bütünlüğünü geliştirmek midir? Yoksa emeğin bölünmesi, sınıfın parçalanmasını ve çalışanların sermayeye olan bağımlılıklarını daha mı artırmaktadır? Buna bağlı olarak, sermayenin artan denetiminin bir üst sınırının olup olmadığı, proletaryanın devrimci kapasitesinin kalıp kalmadığı gibi başka sorular da gündeme gelmektedir.

İşgücünün Niteliksizleşmesi ve İşin Değersizleşmesi

Son yüzyıl boyunca işçi sınıfının sermayeye olan bağımlılığının artması olgusu üzerinde duran çalışmalar, bu konudaki çözümlemelerini genellikle maddi yabancılaşma koşulları açısından işin değersizleşmesi ve işgücünün niteliksizleşmesi sürecine dayandırır. Bu alandaki araştırma bulguları, teknik işbölümünün sonucu olan yeni işlerin, mesleklerin ve bunlara bağlı olarak gelişen yeni beceri biçimlerinin veya işgücü türlerinin, teknolojik girdilere koşut olarak hızla değer yitimine uğradığını kanıtlarlar. Teknolojinin insan üzerindeki yıkıcı etkisini veri alanlar, daha çok teknolojinin iş süreci içinde oynadığı rolü tartışırken, işgücünün niteliksizleşmesinin ve işin değersizleşmesinin suçunu tümüyle 'bilimsel yönetime' ve 'bilimsel-teknik devrime' yüklerler. Bunlar, Babbage'in 19. Yüzyılın başlarında söylediği bir sözü (Babbage ilkesi) hatırlatarak, işin ve insan emeğinin 'beyin'den ve düşünsel etkinlikten kopmasının kaynağını üretimi kolektif bir sürece, işçiyi de kolektif işçiye dönüştüren teknik işbölümü yapısında ararlar (Braverman, 1989: 41).

Sermayenin artık-emeğe el koyma yeteneğini artıran 'bilimsel yönetim' ile işbölümünü kâr artışının bir etkeni durumuna getiren teknolojik gelişmeler, emeğin fiziksel ve zihinsel kapasitesi üzerinde hiç kuşkusuz pek çok olumsuz etkide bulunmuştur. Ancak daha önce belirtildiği gibi, bilim ve teknolojinin kendisi de, kapitalist üretim sistemi içinde burjuva hegemonyasının gerekleri doğrultusunda işlemektedir. Kapitalist üretici güçler, daha çok emeğin sermayeye olan tabiyetinin artmasıyla uyumlu bir gelişme içindedirler. Günümüzde teknolojik yenilikler, sermaye unsurlarına, 'bilimsel yönetim' ise, sermayenin insan emeğinin kaprislerine ve emek sürecinin işleyişine olan bağımlılığını azaltma işlevlerine bağımlı duruma gelmişlerdir.

Gerçekten 'bilimsel yönetimin' temeli olan işbölümü, yalnızca sermayenin kârını hedef almakta, dolayısıyla makineleşme, emek süreci içinde canlı emeğin değersizleşmesi sonucunu zorunlu olarak doğurmaktadır.

Marx'ın emeğin değersizleşmesi ya da işgücünün niteliksizleşme olgusunu, yalnızca çalışmanın yabancılaştırıcı etkilerine bağlamadığı, kendisinin söz konusu gelişmeyi, nüfusun büyük bir bölümünün iş bulma güçlüğüyle de ilgili bir sorun olarak gördüğü açıktır. Marx'ın yaklaşımından yola çıkan araştırmacılar, makineleşmeye bağlı olarak gerçekleşen gelişmenin tüm sonuçları ile yakından ilgilenirler ve bir yandan var olan üretim kollarındaki emeğe olan talebin artması, öte yandan yedek emek ordularının büyümesi olgusu üzerinde önemle dururlar (Braverman, 1974: 386-401 ve Lazonick, 1977: 117). Braverman, tekelci dönemdeki gelişmelerin, özellikle bilimsel yönetimin, sermayenin emek sürecindeki artuğa el koyma kapasitesini nasıl geliştirdiğini gösteren ilk araştırmacıdır (Braverman, 1974: 63). Kendisi, el ile beyin işlevlerini birbirinden ayıran ve insanları yöneticiler ve işçiler olarak iki gruba ayıran işbölümünün, sermayenin emek süreci üzerindeki denetimini doruğa çıkardığını, böylece bilimsel yönetim efsanesinin tüm karar alma ve girişim kapasitesini üreticiden alıp yöneticiye aktaran bir süreçten başka bir şey olmadığını tüm çıplaklığı ile ortaya koymuştur.

Marksist kuramın, makineleşmeye bağlı olarak zamanla işgücünün nitelik ve beceri farklılıklarının azalacağını, dolayısıyla emeğin türdeşliğini öngördüğü bilinmektedir. 19. Yüzyıl endüstri işçileri göz önüne alındığında, bu öngörünün büyük ölçüde gerçekleştiği doğrudur. Buna karşılık 20. Yüzyıl başlarında teknik yeniliklere ve 'Bilimsel Yönetime' bağlı olarak işte yetişen yarı nitelikli işçilerin yetişmesi de, gerçeğin bir başka yüzüdür. İşte yüzyılın başındaki bu gelişmeye dayanarak, yarı nitelikli kol işçilerinin makine kullanıcıları olarak önemlerinin artacağını, buna karşılık niteliksiz ve nitelikli işçi kategorilerinin küçüleceğini öne süren görüşler gündeme gelmiştir (Dahrendorf, 1959: 49). Ancak çok geçmeden teknolojik ve endüstriyel gelişmenin, beklenmeyen başka sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra yarı nitelikli işgücü türleri tamamen ortadan kalkarken, bazı sektörlerde ileri derecede nitelikli teknik emeğe (mühendisler başta olmak üzere) duyulan gereksinim artmıştır. Çünkü makineleşmenin yaygınlaşması, söz konusu karmaşık makinelerin tasarım, yapım, bakım ve onarımı için nitelikli kafa ve kol emeğini gerektirmiştir. Ne var ki bu nitelikli işgücünün gelişmesi eğilimi de, bazı endüstrilerle ve belli emek türleriyle sınırlı kalmış ve işçi kesiminin büyük bir bölümü için yaygın bir niteliksizleşme süreci gelişmiştir. Bu konudaki görüşler oldukça çeşitli ve çelişkili olmakla birlikte, özette makineleşme ve otomasyonun bir süre için nitelikli işgücü ve meslek türlerinin çıkışına yol açtığını, bunu izleyen evrelerde ise, niteliksiz ve işsiz emek orduları yaratıldığını söylemek yanlış olmaz.

Marx ve Braverman emeğin niteliksizleşmesini, kapitalist ekonominin işleyişinin olağan bir sonucu olarak değerlendirirler. Kârın maksimizasyonu, ancak emeğin sermayenin kesin denetimi altına girmesiyle, dolayısıyla emek sürecinin parçalanmasıyla olanaklı olmuştur. Kapitalist üretim biçiminin emek sürecini basitleştirilmiş işlemlere bölme yönündeki eğilimi, son yüzyılda gittikçe artarak kapitalist çalışmanın belirleyici özelliği durumuna gelmiştir. Zihinsel süreçlerinden koparak basit bir el etkinliğine dönüşmüş bulunan emek, böylece, beceriden, nitelikten, bilgiden ve üretim sürecinin bir bütün olarak kavranması yeteneğinden, tümüyle soyulanmıştır. Sonuçta üretim sürecinin gelişmesine ve daha fazla karmaşıklaşmasına, başka bir deyişle daha fazla makinenin,

teknolojik yeniliğin ve uzmanlaşmanın gelişmesine, bağlı olarak emeğin makinenin kölesi durumuna gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Marx'ın 'sermaye mantığı' görüşünün çağdaş uygulayıcıları (Braverman, Marglin ve Stone) niteliksizleşme sürecini, emeği üretim örgütünün bir unsuruna indirgeyen yönetim işlevleri açısından tartışırlar. Bu yazarlara göre sermayenin içsel mantığı, emeğin üretim süreci içinde oynadığı rolü azaltması için sermayeyi sürekli zorlar. Emeğin üretim süreci içindeki rolü, günümüzde iki yoldan azaltılmaktadır (Aronowitz, 1992: 90): (1) İleri derecede rasyonalize olmuş görevlerin uzmanlaşmasına bağlı olarak işçinin, işbölümünün basit bir dişlisi durumuna gelmesi ve böylece emek sürecini bir bütün olarak tasarlamasının ve anlamasının olanaksızlaşmasıyla. Burada tasarım işlevleri yöneticiler elinde toplanırken, sermayenin işlevi de, emeği herhangi bir metaya indirgeyerek değersizleştirmekten ibarettir; (2) Makinenin üretime girmesi sonucu işçiyi üretim sürecinden dışlayan (bir anlamda özgürleştiren) bir gelişmenin önünün açılmasıyla. Burada makinenin emeğin yerine geçmesi, emek sürecinin rasyonelleşmesini yaratırken, aynı zamanda emeğin parçalanması sonucunu da doğurmuştur.

Bu arada Doeringer, Gordon, Piore, Edwards ve Reich gibi radikal kuramcıların, emeğin niteliksel farklılaşmasını emek pazarı açısından ele aldıkları ve emek pazarının bölünmesi olgusunu, emeğin türdeşliğinin gelişmesini önleyici en önemli etmen olarak değerlendirdikleri görülür. Ayrıca etnik, cinsel ve dinsel unsurların, sınıf içi rekabeti artırma yoluyla emek pazarında neden oldukları bölücü etkiler, çağdaş araştırmacıların başlıca ilgi alanını oluşturur. İşçi sınıfının yoksullaştığı tezine baştan karşı çıkan bu yazarlar, genel eğilimin işçi sınıfının niteliksizleşmesi ve türdeşleşmesi değil, bölünmesi yönünde olduğunu; özellikle emek süreci içindeki ırkçılık ve cinsiyetçilikle birleşen denetim biçimlerinin, emek pazarındaki bölünmenin tüm koşullarını yaratığını öne sürerler (Gordon, Edwards, Reich, 1982)

Bazı Batı Avrupalı yazarların emek pazarındaki sınıfsal bölünmeyi odak alan araştırmaları ise, endüstrilemiş ülkelerdeki eğilimin, bir yanda iyi ücret alan ve belli güvencelerle donanmış küçük bir işçi azınlığının, öte yanda ise niteliksiz veya yarı-nitelikli ve hiç bir güvenceye sahip olmayan geniş bir çoğunluğun gelişmesi yönünde olduğunu ortaya koyarlar. Bu arada, sayılarının giderek artması beklenen yapısal işsizler ordusunun üçüncü bir kesim oluşturacağına büyük bir olasılık gözüyle bakılır (Berger ve Piore, 1980). Söz konusu sınıf dışı unsurların, emek piyasasındaki rekabet koşulları ve fırsatları ile eğitim ve örgütlenme düzeyleri bakımından içinde buldukları eşitsiz koşullar gerçekten çok çarpıcıdır.

Yönetim ve Mülkiyet İlişkisinin Ayrılması ve Yönetici Emeğin Ortaya Çıkması

Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi süreçleri, kapitalist mülkiyet yapılarında bazı değişikliklere yol açmıştır. Söz konusu değişikliklere bağlı olarak mülkiyet ile yönetim ilişkileri içinde işlevsel bir farklılaşma gerçekleşmiştir. Sermayenin içsel bölünmesi sorunu, çağdaş sosyolojinin en popüler tartışma alanlarından birisini oluşturur. Geniş ölçekli modern endüstrilerde işin denetiminin, bir yandan makinelere ve teknolojik süreçlere, öte yandan işveren adına bu işlevi yüklenen yöneticilere ve gözeticilere geçtiği görülür. Böylece daha önce mülk sahibi kapitalist tarafından yerine getirilen sermayenin işletilmesi, yönetilmesi rolü ile emek sürecinin denetimi ve eşgüdümü gibi işlevler, artık profesyonel yöneticilerin, teknokratların ve denetleyicilerin

elinde toplanmıştır. Bu gelişme, Yönetmel İdeolojiler tarafından savunulan mülkiyet ile sınıf arasındaki tarihsel ilişkinin günümüzde ortadan kalktığı yolundaki görüşlerin en önemli kanıtını oluşturur. Öte yandan yönetmel devrimin yalnızca mülkiyetin yapısını farklılaştırmakla kalmadığı, aynı zamanda otoritenin meşruiyet temelini de değiştirdiği öne sürülür. Bu savın en iyi, endüstriyel kapitalizmde sermayenin kesin egemenliği yerine üreticilerin katılımına dayanan yeni bir otorite zemininin geliştiği görüşünü savunan kuramlar (Bendix) içinde dile getirildiği söylenebilir (aktaran, Dahrendorf, 1959: 44-45, 89-94).

Mülkiyet ile sınıf olgusu arasındaki ilişkinin günümüzde geçerliliğini yitirdiğini öne sürenlerin, bunun başlangıcını tarihsel olarak anonim şirket yapısının ortaya çıkışına kadar götürdükleri görülür. Hatta *Kapital*'de (C. 3), "özel mülkiyet denetiminden ayrılmış özel üretim" biçiminde tanımlanan anonim şirketlerin, modern endüstriyel işletmelerde sermayeden ayrılmış mülkiyet yapılarına ilk örnek olduğu, Marx'ın bununla, kapitalist üretim biçimi içinde sermayenin özel mülkiyet olarak ortadan kalkışını anlatmaya çalıştığı öne sürülür (Dahrendorf, 1959: 21). Ayrıca Burnham, Geiger, Renner gibi Radikal Okul yazarları, mülk sahibinin üretim alanından uzaklaşmasına neden olan anonim şirket olgusunun, sermayenin yönetimi ile üreticiler arasındaki farkın azalmasına yol açtığı, böylece ikisi arasındaki karşıtlığı yok ettiği görüşündedirler. Tartışmalar, sermayenin mülkiyet sahipliği ölçütüne dayanarak kendi içinde bölünmesinin sonuçları ve üç yüzlü (maskeli) bir sermaye profilinin ortaya çıkması üzerinde yoğunlaşır. Renner sermayenin söz konusu iki yüzünü, 'fonksiyonu olmayan sermaye' ve 'sermayesiz fonksiyon' olarak tanımlarken, Hilferding bu yelpazeye bir üçüncü yüz olarak 'finans kapitali' ekler.

Çağdaş Marksistler, anonim şirketlerin ortaya çıkışına bağlı olarak kapitalist mülkiyet yapılarında gerçekleşen değişiklikleri daha ayrıntılı incelerler. Özellikle Wright ve Carchedi, büyük şirketlerde kolektif işçinin işlevleri ile kafa ve kol işinin ayrılmasının sonuçları üzerinde önemle dururlar (Carchedi: 1977, 1975, Wright, 1979) Carchedi, üretim süreci içindeki iki farklı işlevi ayırtetmekte yarar görür: İki, belli bir üretim biçiminden türeyen işlevler olup, denetim ve gözetim gibi daha çok sermayeye ait görevleri, ikincisi ise, teknik işbölümünden türeyen işlevler olup, eşgüdümün ve emek sürecinin birliğinin sağlanması gibi kolektif işçinin görmesi gereken işleri içerir. Kolektif işçinin işlevlerini iktidar ilişkilerinin bir parçası olarak gören Wright ise, eşgüdümü ve planlamayı ilgilendiren kararlara katılımın sermayenin tekelinde kalmayı sürdürdüğünü öne sürer.

Bu konuda sorun yaratan nokta, dev anonim şirket yapılarında gözlenen iki tür denetimin birbirine karıştırılmasından kaynaklanır. Eğer yönetmel denetim ve mülkiyetin denetimi süreçleri birbirinden ayırdedilmese, ne iki denetim işlevi arasındaki ilişkinin anlaşılması olanaklı olur, ne de kapitalist mülkiyet yapılarının ortadan kalktığını ve teknokratların egemenliğine dayanan yeni bir tarihsel dönemin gelişmekte olduğunu öne süren görüşlerin geçersizliği gösterilebilir. Gerçekten *İdeolojinin Sonu ve Yönetmel Devrim* tezleri tarafından öne sürülen görüşleri destekleyen yeterli sayıda ampirik veri bulunmamaktadır. Bu görüşlerin eksikliğini anlamak için, kapitalist işletmelerde sermayenin merkezileşmesinin farklı yönlerinin nasıl birbirine eklemlendiğini görmek gerekir. Merkezileşme süreçleri incelendiğinde, denetim sorununun hemen her zaman mülkiyet üzerinde temellendiği açıkça gözlenir. Ayrıca parasal merkezileşme, hemen her zaman sermayenin merkezileşmesinin egemen biçimini oluşturur. Endüstriyel işletmelerde üretken sermayenin değerlendirilmesi, parasal sermayeyi elinde tutan ve

ücretlilerin tasarruflarını para biçimindeki sermayeye çeviren bir grup olmaksızın gerçekleşmemektedir (Aglietta, 1979: 252). Başta planlama olmak üzere tüm denetim süreçleri de, gerçekte sermayenin değerlendirilmesi stratejisinin yönetim diline çevrilmesinden başka şeyler değildir.

Yönetimsel ideoloji savlarını eleştiren çağdaş Marksistler, sermayenin yasal ve ekonomik mülkiyet temelinde ayrılmasının, sermayenin egemenliğini azalttığını kabul etmezler. Çünkü sermayenin kendi içindeki ayrışması, sermaye açısından önemli bir sonuç doğurmamış, buna karşılık emek açısından pek çok kayba neden olmuştur. Yönetim işlevlerinin farklılaşması, öne sürüldüğü gibi sermayenin egemenliğinin parasal sermaye işlevleriyle sınırlanmasına neden olmamış, tersine emeğin üretim ve emek süreçleri üzerindeki denetiminin daha da azalmasıyla sonuçlanmıştır (Braverman; 1974. Wright, 1978).

Emeğin üretim ve iş süreçlerinden soyutlanmasıyla gelişen yönetimsel roller, denetim ve eşgüdüm işlevlerini yerine getiren kadroların sınıfsal konumlarını tartışmalı duruma getirmiştir. Yönetim işlevinin içeriği konusundaki görüşlerin çelişkili olması, yöneticilerin sınıfsal konumlarına ilişkin tezlerin de farklılığına yol açmaktadır. Öte yandan ücretli sınıf içinde yönetici emekten söz edildiğinde, türdeş ve belirgin bir grup akla gelmemektedir. Yönetimsel hiyerarşi, sermayenin değerlendirilmesi için gerekli olan yönetim, gözetim ve denetim işlevlerini yerine getiren ve çok farklı özelliklere sahip işgücü türlerini içerir. Söz konusu konuların hiyerarşi içindeki yerlerini belirleyen, genellikle çalışanların nitelik düzeyleri ve meslek yapılarıdır. Kimi yazarlar yönetimsel konumları, kafa ve kol ayrımının siyasal sonuçları bağlamında ele alırlar. Örneğin Polantz, kafa ve kol işinin ayrılması veya denetimsel rollerin emekten soyutlanması ile egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi arasındaki ilişki üzerinde önemle durur. Yazar, sınıfların belirlenmesinde temel rolü oynayan üretim sürecini, üretim-tüketim-dağıtım döngüsü, başka bir deyişle emek sürecinin ve üretim ilişkilerinin birliği olarak görür. Burada emek süreci içinde insanların doğayla, üretim araçlarıyla ve kendi aralarında kurdukları ilişkileri gösteren üretim ilişkileri, üretim biçiminin yada egemen sömürü ilişkisinin temelini oluşturur. Bu nedenle Poulantz, egemen sömürü ilişkisi içinde bulunmayan emeği, özellikle yönetici ve denetici konumunda bulunan emeği, sermayenin egemenliğinin ve egemen ideolojisinin taşıyıcısı olarak değerlendirir. Çünkü ona göre üretim veya sömürü süreci, aynı zamanda siyasal ve ideolojik ilişkilerin ve bağımlılık biçimlerinin yeniden üretiminin de önemli bir alanıdır (Poulantz, 1976: 18-20).

Buna karşılık tasarım ve yürütmenin ayrılmasının yönetimsel denetimde herhangi bir yoğunlaşmaya yol açmadığı görüşünde olan Marksistler, kolektif işçinin işlevlerinin ve bunların sermaye ile emek arasındaki ilişki üzerindeki etkilerinin daha dikkatli değerlendirilmesini önerirler (Therborn, 1989: 183, Burawoy, 1979). Örneğin Burawoy'un monografik çalışması, ABD'de emek süreci içindeki yönetimsel denetimde önceki otuz yıla göre herhangi bir artışın varlığını saptamadığı gibi, tam tersine çalışanların, rutin iş süreçleri içinde ve kendi üretim alanları üzerinde belli bir özerkliğe sahip olmayı sürdürdüklerini ortaya koyar.

Görüldüğü gibi çağdaş sınıf çalışmalarının en sorunlu alanlarından birisini oluşturan yönetim emeği konusuna ilişkin olarak henüz doyurucu yanıtlara ulaşılmamıştır. Marksist araştırmacıların, kafa ve kol emeğinin ayrılmasının ve yönetici emeğin ortaya çıkışının sınıf çatışması üzerindeki etkileri üzerinde daha ayrıntılı çalışmalar yapmaları gerekmektedir. Sermaye işlevlerinin kendi içinde ayrılmasının, gerek

kapitalist üretimin, gerek kapitalist sınıfın doğası açısından köklü bir dönüşüme yol açtığını öne sürmek güç olmakla birlikte, bunun iki sınıf arasındaki ilişki açısından hiç öneminin bulunmadığı da söylenemez. Sermayenin denetim işlevlerinin bürokratikleşmesi, sınıf çatışmasının pek çok yönünü gizlediği gibi, emek sürecinde ve emek ile sermaye arasındaki ilişkide önemli değişikliklere yol açmıştır. Bir kere emek denetim hiyerarşisinin gelişmesi, emeğin büyük bir bölümünün denetim süreçlerinden tümüyle uzaklaşmasına ve sermayenin gerçek tabiyeti altında toplanmasına neden olmuştur. Ayrıca yönetici veya denetleyici emeğin ortaya çıkışı, emeğin kendi içinde ayrışmasını, dolayısıyla sınıf içi bağımlılık ilişkilerini artırmıştır.

Emeğin Sermayeye Olan Tabiyetinin Artması

Klasik Marksist kuram içinde ihmal edilmemekle birlikte derinliğine tartışılmayan ya da sonuçlandırılmayan bir başka sorun, emek süreci içinde artan tabiyet ilişkileridir. Konuya eğilen çağdaş araştırmacılar içinde önemli bir kesim, Marx'ın yöntemini kullanarak günümüz emek süreçleri için geçerli çözümler ortaya koymaya çalışırlar. Örneğin bazı Avrupalı Marksistler, 'sermaye mantığı' görüşüne dayanarak kapitalist üretim ilişkilerini emek süreci içindeki denetim hiyerarşileri bağlamında tartışırlar. Aralarındaki ayrılıklara ve vurgu farklılıklarına karşın, hemen hepsinin üzerinde durdukları nokta, emeğin sermayenin gerçek tabiyeti altına girmesinin sonucu olarak gelişen olgularla (niteliksizleşme, değersizleşme ve itaatin artması gibi) işçi sınıfının sermayenin egemenliğine karşı çıkması arasında bir ilişkinin var olup olmadığıdır. Sorunun farkında olan Gramsci de, yüzyılın başında benzer bir düşünceden yola çıkmış ve üretimdeki bağımlılık ilişkileri ile sermayenin hegemonyası arasındaki diyalektik ilişkiyi araştırmıştır.

Artı-değerin elde edilmesi ve gizlenmesi, sermayenin emek süreci üzerindeki egemenliğiyle gerçekleşir. Marx'ın çözümlerini bunu açıkça göstermekle birlikte, Marksist kuramın sınıf ilişkilerini emek süreci içindeki tabiyeti ilişkilerine indirmediği söylenemez. Buna karşılık çağdaş Marksistlerin önemli bir bölümünün, emek süreci çözümlerini artan denetim olgusu üzerinde yoğunlaştırdıkları ve denetimin derecesi veya çeşitleri ile sınıf yerlerinin belirlenmesi arasındaki ilişkiye fazla önem verdikleri görülür. Örneğin iş süreçleri içinde kişiler arası ilişkilerde gözlenen doğrudan ve biçimsel denetimin artışı yanı sıra, iş süreçleri dolayısıyla gerçekleşen teknik denetimin veya bürokratik denetimin artışı olgusu (Baxter, Emmison, Western, 1991), neredeyse sınıf çözümlerinin merkezini oluşturur.

Çalışanlar üzerindeki yabancı denetimi artıran çağdaş gelişmelerin, işçiyi makineler arası işbölümünün kesin kurallarına bağımlı duruma getiren Taylorist ve Fordist iş süreçleri olduğu bilinmektedir. Emek sürecinin parçalanmasının ve artan denetimin sermaye açısından ne anlama geldiğini, en çarpıcı biçimde Taylor'un "daha fazla uysallık, daha yüksek ücret sağlayacaktır" sözünde görmek olanaklıdır. Kendisinin en büyük amacı, verimlilik artışıyla birlikte işgücünde disiplinsizlik olarak gördüğü her şeyi ortadan kaldırmaktı (Dickson, 1992: 112). Taylorist iş sürecinde işlevlerin ayrılması ya da uzmanlaşma, tümüyle çalışma koşulları üzerindeki kesin denetimin gerçekleşmesine yöneliktir. Örneğin takım çalışması, iş sürecindeki tüm aralıkları ortadan kaldırmak ve böylece üretimin sürekliliğini sağlamak içindir. Bu yüzden kapitalist emek disiplinine sıkı sıkıya bağlanan türdeş ve hareketli emekgücü orduları, bir anlamda sermayenin egemenliğinin güvencesidirler.

Emek süreci içinde sermaye egemenliğinin artışı sorunu üzerinde duranlar, gelişen tabiyet ilişkilerinin iş üzerindeki etkilerine ilişkin çok sayıda veri sunarlar. Özellikle Braverman'ın (1974), Marglin'in (1976), Stone'un (1974) ve Gorz'un (1976) çalışmaları, sermaye süreçlerinin basit birer işlevine indirgenen emek sürecini veya sermayenin bir unsuruna dönüşen emekgücünü ayrıntılı olarak inceler. Bu yazarların çalışmalarının ortaya koyduğu sonuçlar, özete şöyle özetlenebilir: geniş ölçekli makineli üretime, gelişkin bilimsel ve teknik girdilerin kullanımına dayanan modern endüstri, tarafsız bir süreç değildir; ileri endüstriyel üretim, kapitalist bir işletme olarak emek sürecinin rasyonelleşmesine ve bu yolla emeğin niteliksizleşmesine, değersizleşmesine neden olmuştur. Bu sonucu yaratan teknik işbölümü, işçiyi kapitalist yönetimin ve denetimin basit bir aracına dönüştürürken, çalışma da sermayenin kurallarına tümüyle bağımlı duruma gelmiştir. Sonunda emek etkinliğinin kendisi (insan), sermayenin herhangi bir unsuruna dönüşmüştür. Bu sonuçlar, teknik işbölümü yapısının burjuva hegemonyasından bağımsız gelişmeyeceği, başka bir deyişle, üretici güçlerin üretim ilişkileri tarafından biçimlendirilmeye devam ettiği savını, bir kez daha doğrulamaktadır.

Burjuva hegemonyasının yeniden üretimimin merkezi olarak emek sürecindeki iktidar ilişkilerini gören yazarlar, sermayenin emek üzerindeki denetiminin boyutlarına ilişkin olarak pek çok ipucu sunarlar. Bunlar, ayrıca, çalışmayı tekdüze ve sıkıcı bir harekete, insan kapasitesini tek boyutlu ve yabancı bir güce dönüştüren kapitalist emek sürecinin fabrika ile sınırlı kalmadığını da gösterirler. Benzer gelişme, başta büro işi olmak üzere hizmet sektöründe ve çeşitli mesleklerde de gözlenmektedir. Braverman'ın 'beyaz yakalı fabrikaya' benzettiği büronun ve 'büro üretim hattı' üzerinde çalışanların, işin maddi yabancılaşma koşulları göz önüne alındığında, fabrika işçisinin tabi olduğu kuralların egemenliği altına girdiği görülmektedir. Braverman, Taylorist ve Fordist iş örgütlenmelerinin bir yandan "beyin" ile "el"i birbirinden ayırırken, öte yandan kafa ve kol emeği arasındaki farkı ortadan kaldırdığını ve sonuçta üretken olmayan emekten üretken emeğe doğru gelişmeyi hızlandıracak süreçlere yol açtığını somut olarak ortaya koyar. Kendisi, çağdaş bürodaki gelişmelerin, Marx'ın değişim değeri yaratan emeği temel alarak yaptığı üretken emek ve buna dayanan işçi sınıfı tanımını doğrulayacak yönde olduğunu belirtir.

Niteliksizleşme tezi yazarlarının çalışmaları, bürodaki gelişmelerin, büyük ölçüde işçi sınıfı ile orta sınıf katmanlar arasındaki sınırları erittiğini de gösterir. Braverman, büro işçilerinin, hizmet sektöründe ve ticari işlerde çalışanların, hattâ alt kademe yöneticilerinin proleterleşmekte olduklarını kanıtlamaya çalışırken (Braverman, 1974: 315, 343-401), yüzyılın başında emeğin nitelik düzeyini yükseltecek yeni bir iş alanı olarak değerlendirilen ve yeni bir sınıfsal katmanın yükselişine örnek olarak gösterilen büronun¹³ işçi sınıfı meslekleri içindeki yerini de ampirik olarak belirlemiş olur.

Bu arada sermayenin emek üzerindeki egemenliği, yalnızca iş ve emek süreci içindeki tabiyet ilişkileri ile sınırlı değildir. Özellikle Fordist rejimin sermayenin yalnızca üreticiler üzerindeki egemenliğini değil, kapitalist sınıfın işçi sınıfının tamamı üzerindeki boyunduruğunun tüm koşullarını yarattığı unutulmamalıdır. Üretim ilişkilerini meta

¹³ Örneğin, W. Mills'in *Beyaz Yakalılar* (1951), D. Lockwood'un *The Blackcoated Workers* (1958) adlı çalışmaları, büro işini yeni bir meslek, bürodaki üretimi farklı bir iş süreci olarak ele alır ve böylece büro emekçilerini ayrı bir sınıfsal katman olarak değerlendirmeye yönelir.

ilişkilerine eklemeyen Fordist süreçler, çalışanları birikim yasalarına bağlarken (Aglietta, 1979: 118), ücretli emeğin üretim süreçleri yanı sıra toplumsal yaşamın öteki alanlarına da bağımlı duruma gelmesinin tüm koşullarını yaratmış olur.¹⁴ Öyle ki yüzyıla damgasını vuran Fordist rejim, haklı olarak sermayenin egemenliğine toplumsal meşruiyet sağlayan hegemonik bir sistemin adı durumuna gelir. Fordizmi yeni bir ideoloji olarak çözümlleyen Gramsci, kütle üretimi sistemi ile yeni hegemonik ideoloji arasındaki diyalektik ilişkiyi, başka bir deyişle fabrikada somutlaşan hegemonyayı çok iyi tanımlamıştır (Gramsci, 1971: 277-320). Gramsci'in "Amerikanizm ve Fordizm" adını verdiği böyle bir hegemonik süreç, alt yapının dolaylı bir biçimde üst yapıya egemen olduğu rasyonel toplumun ve onun ürünü olan "yeni tür insan"ın doğuşunun da kaynağıdır. Taylor'un "eğitilmiş goril" idealinden çok farklı olmayan bu yeni tür insanın doğabilmesi için gereken koşullar, 1940'lardan sonra toplu pazarlığın ve refah devletinin gelişmesi ile gerçekleşir (Foster, 1988: 26). Ne var ki 'toplumsal sözleşme' ve 'kolektif tüketim' normları, 1940-1960'lar arasında 'toplumsal ücret' olgusunda somutlaşırken, Fordizmin bunalımının da temellerini atar.

Öte yandan emeğin sermayeye gerçek tabiyetinin bir başka dolaylı sonucu, çalışanların bir bölümünün iş süreçlerinden tümüyle dışlanması olgusudur. Gerçekten niteliksizleşme olgusu, çalışanların emek süreci içinde sermayeye olan tabiyetini artırırken, bir yandan da niteliksiz işçilerin işsizliğini yaratmaya devam etmektedir. Bunun başlıca nedeni, bireysel niteliksiz işçinin daha düşük ücretle çalışmaya hazır bir başkasıyla kolayca değiştirilebilir duruma gelmesidir. İşçilerin birbiri yerine geçirilmesinin, hiç kuşkusuz sermaye için bir maliyeti söz konusudur; ancak bunun işçi açısından doğurduğu sonuçlar çok daha önemlidir. Söz konusu olasılığın varlığı bile, işçi sınıfının kendi içinde yedek işgücü kategorileri ve yedek emek pazarları yaratmasının, dolayısıyla türdeşlik, dayanışma ve sınıf bilinci açısından bölünmesinin başlıca nedeni durumundadır.

Niteliksizleşmenin Öteki Yüzü: Emek Süreci İçinde Proleterleşmeye Karşı Koyan Gelişmeler

Niteliksizleşme tezine yönelik eleştirilerin ilki, nitelik tanımının kendisi üzerinedir. Günümüzde niteliğin veya becerinin sorunsuz bir tanımını ortaya koymanın olanaklı olmadığını düşünen bazı yazarlar, nitelik ve beceri biçimlerinin sektörlere ve dönemlere göre farklılaşmasını öne sürerler. Özellikle emek sürecinde son yüzyıl içinde ortaya çıkan değişikliklerin, Braverman'ın tanımladığından daha karmaşık olduğunu, kapitalist ülkelerin hepsi veya tüm endüstriler için geçerli genel bir niteliksizleşme eğiliminden söz etmenin olanaklı olmadığını söylerler (Wood, 1982: 12, Broy ve Littler, 1988: 556). Bu arada feminist araştırmacılar da, niteliksizleşme varsayımının ve beceri kavramlarının büyük ölçüde erkek istihdamını veri aldığına dikkati çekerler ve kadın emeği açısından geçerli kavramlara ve emek süreci çözümlmelerine duyulan gereksinimi dile getirirler.¹⁵

¹⁴Örneğin, Fordist sanayileşmenin futboldan baleye, mimariden, gündelik yaşama kadar kendine özgü bir kültür ve yaşam biçimi yaratmış olduğu öne sürülür (Murray, 1988).

¹⁵Feminist araştırmacıların niteliksizleşme kuramlarına yönelik eleştirilerinin ve kadın emeğinin niteliksizleşmesi üzerine görüşlerinin kapsamlı bir incelemesi için bak. Baxter, 1991.

Bir başka eleştiri noktası, niteliksizleşme olgusu ile kapitalizmin gelişmesi arasında bir nedensellik bağının kurulmasıyla ilgilidir. Braverman'ın emek sürecinde gerçekleşen dönüşümü rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş sürecine bağlamasını doğru bulmayan Burawoy, bunun sonucu olarak Taylorizmi ve bilimsel-teknik devrimi tekelci kapitalizmin bir ürünü olarak gören anlayışları da eleştirir. Yazara göre, 'bilimsel yönetimden' 'bilimsel-teknik devrime' ya da rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişe yol açan süreç, mutlak artı-değerden görelî artı-değere geçişi gerektiren sınıf mücadelelerinin bir sonucudur (Burawoy, 1987: 49). Yazarın bu konudaki görüşleri, niteliksizleşmenin ve buna yol açan emek süreci içindeki parçalanmanın, Taylorizmin zorunlu bir sonucu olmadığı varsayımından kaynaklanır. Bu düşünce, Taylorist ve Fordist emek süreçleri üzerinde odaklanan kapitalizm eleştirileri karşısında farklı bir paradigmayı temsil etmesi açısından önemlidir. Gerçekten emeğin ve emek sürecinin parçalanmasını, yalnızca bilimsel teknolojinin ve makinenin gelişmesine bağlamak doğru değildir. Çünkü, emeğin bu tür örgütlenmesine modern teknolojinin henüz söz konusu olmadığı kapitalizmin ilk dönemlerindeki atelyelerde de rastlanmaktadır. Teknolojinin rolü, emeğin bu yönde örgütlenmesini sağlayan kapitalist işbölümüyle uyumlu teknik süreçlerin yaratılmasıyla sınırlıdır. Öyle ki modern teknolojinin, üretim sürecini yeniden birleştirme yoluyla antik işbölümünün ortadan kalkması yönünde güçlü bir eğilim yarattığı bile söylenebilir. Örneğin bir tek makine, pek çok işi görerek ya da eşgüdümleyerek üretim sürecini bütünleştirebilmektedir. Öte yandan emeğin niteliksizleşmesinin ve işin değersizleşmesinin, kapitalist işbölümünden çok, teknik işbölümü süreçlerine bağlanması, zanaat üretimine dayanan 19. Yüzyıl kapitalizminin idealleştirilmesi sonucunu da doğurur. Oysa, ne zanaat üretiminin egemen olduğu kapitalizmin başlangıç dönemleri işçi için bir cennettir, ne de söz konusu dönem sanıldığı gibi basit denetim süreçleriyle sınırlıdır.

Sermayenin emek süreci üzerinde artan denetimini ayrıntılı olarak tartışan ve bunu büyük ölçüde zanaatın yıkımına bağlayan Braverman, kapitalist denetimin özünün ne olduğuna, başka bir deyişle denetimin neden gerekli olduğuna yeterince açıklık getirmez. Çalışmanın yalnızca nesnel süreçlerine bakarak denetimin doğasının anlaşılacağını öne süren Burawoy, iş sürecinin ekonomik olduğu kadar ideolojik ve siyasal unsurlarının da incelenmesi gerektiğini söyler (Burawoy, 1987: 35). Lazonick ise, emek süreci içinde emeğe el konulması olgusu üzerinde önemle duran Braverman'ın, aynı ölçüde emeğin yeniden üretimiyle ilgilenmediğini, bu yüzden bunun kapitalist emek sürecinin devamında oynadığı rolü göremediğini belirtir (Lazonick, 1977: 125). Gerçekten niteliksizleşme olgusunun çalışmanın maddi yabancılaşma koşulları açısından ele alan Braverman'ın, emek ile emeğin yeniden üretimi arasındaki diyalektik ilişkiye yeterince dikkat etmediği görülür. Oysa Marx'ın emek süreci çözümlemesinin özünü oluşturan ve emeğin sermayeye gerçek tabiyetinin temelinde yatan olgu, artı-değer olgusudur; artı-değer olgusu, sermayenin yeniden üretimiyle birlikte emeğin yeniden üretiminin de koşullarını yaratmaktadır (Marx, 1990: 943-1084). Marksist kuram açısından emek süreci, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin merkezidir. Çünkü emek süreci, emek ve sermayenin değerlendirilmesi süreçlerinin dolaylı birliğini temsil eder. Üretim sürecinin dolaylı sonuçları, yalnızca maddî nitelikte olmayıp, aynı zamanda kapitalizmin özgül toplumsal karakterlerinin üretimini de kapsar. Kapitalist emek sürecinin özgül toplumsal karakteri ise, emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi olgusunda gizlidir. Marx için artı-değer üretimi, yalnızca sermayenin kârının kaynağını ya da gizini değil, aynı zamanda acımasız egemenlik mantığını da içerdüğinden merkezi önemdedir.

Burawoy, Marx'ın çözümlemelerinde (*Kapital*'in tamamında), kapitalist üretim biçimini yalnızca maddi şeylerin üretimi açısından değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkiler hakkındaki düşüncelerin (ideolojinin) üretimi açısından da değerlendirildiğine dikkat çeker. Yazar bununla, kapitalist denetimin tüm toplumsal ilişkilerimizi çerçevelediğini ve örgütlediğini, dolayısıyla Taylorizmin ve Fordizmin birer iş süreci olmaktan öte birer ideoloji olarak da değerlendirilmeleri gerektiğini anlatmaya çalışır. Kendisine göre niteliksizleşme tezi yazarları (örneğin Braverman, Edwards, Friedman, Littler ve Clawson), üretimin politik aygıtını ihmal etmekte ve emek sürecinden bağımsız olması gereken unsurları, emek sürecinin işleyişine indirgemektedirler (Burawoy, 1987: 125).

Emeğin niteliksizleşmekte olduğu görüşüne karşı çıkanlar, eleştirilerini daha çok emek süreci içinde gelişen proleterleşmeye karşı koyan süreçlerin varlığına dayandırır. Bunlar, niteliksizleşme tezi yazarlarının 'sermaye mantığının' sonuçlarına ilişkin savlarının bir eğilim olarak kabul edilmesi gerektiğini ve bu eğilime karşı etkenlerin varlığının daha önemli olduğunu ileri sürerler. Proleterleşme süreci, emeğin niteliksizleşmesi ve emeğin kendi içinde parçalanması olgusuyla, başka bir deyişle işçilerin kolektif emeği denetleyen araçlardan soyutlanmalarıyla kendini gösterir. Buna karşılık aynı süreç içinde kolektif işçinin gelişmesinin bir boyutu olarak emeğin üretimin herhangi bir unsuruna indirgenmesine karşı koyan etkenler de gelişir. Özellikle eşgüdüm işlevini gören yönetici ve denetleyici emeğin ortaya çıkması, bu açıdan oldukça önemlidir. 'Sermaye mantığı' yaklaşımı, yönetici emek ile 'proleterleşmeye karşı koyan süreçlerin' gelişmesi arasındaki tarihsel ilişkinin yalnızca bir yönü üzerinde durmakta, dolayısıyla teknik gelişmenin ve emek süreci içindeki eşitsiz gelişmenin öteki sonuçlarını yeterince dikkate almamaktadır (Aronowitz, 1992: 79, 82, 110).

'Sermaye mantığı' yaklaşımına yönelik eleştirilerin bir bölümü, bu tez taraftarlarının egemenlik ilişkilerine ve kafa emeğinin özgül belirleyicilerine gereken önemi vermemesi üzerinde yoğunlaşır. Bir kere, tasarım ile yürütme etkinliklerinin birbirinden tümüyle ayrılmasının olanaksızlığı ortadadır; yürütme eyleminin düşünceyi içermesi ne kadar zorunlu ise, tasarımın kendisinin de belli bir etkinliğe dayanması kaçınılmazdır. İkincisi, kafa emeğinin teknikleşmesiyle (teknik entelejensiyanın ortaya çıkışıyla), Marcuse'un tanımladığı türden 'tek boyutlu adam' tipinin gelişmesinin ya da tüm işçi sınıfı mücadelesini sınırlamaya yönelik güçlü bir eğilimin ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu yolundaki savlar da dikkatle karşılanmalıdır. Tüm toplumsal ilişkileri içeren bir sermaye egemenliği düşüncesi fazla abartılı olduğu gibi, sınıfın artan tabiiyet olgusu karşısındaki direnme olanaklarının veya olası karşı çıkma stratejilerinin tümden gözardı edilmesi de doğru değildir (Aronowitz, 1992: 79-80, 110-111, Wood, 1982: 12, Burawoy, 1987: 124).

Günümüzde kolektif emeğin gelişmesinin işgücünün büyük bir bölümü açısından niteliksizleşme anlamına geldiği genellikle kabul edilir. Bununla birlikte niteliksizleşmenin sürekli ve zorunlu bir durum olmadığını, tersine esnek uzmanlaşmanın ve benzeri gelişmelerin işçi açısından ilerici bir dönüşüme yol açtığını düşünenler de vardır. Örneğin 1970'lerden sonra gelişmeye başlayan Fordizm sonrası süreçlerin çalışanların emek süreci üzerindeki denetimini artıracak görüşü, pek çok çağdaş yazar tarafından benimsenmektedir. Özellikle ürün farklılaşmasına dayanan iş örgütlenmelerinde yönetici-mühendis-işçi arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasının gerekeceği, bunun da çalışanlara yeni olanaklar sağlayabileceği ya da yabancılaşmanın azalması sonucunu doğurabileceği (Blauner, 1964: 174) tartışılır. Burawoy da başka bir açıdan, kapitalist

denetim olgusunun tasarımı ile yürütmenin ayrılması üzerinde sınırlayıcı bir etkiye yol açtığı görülmektedir. Çünkü kendisi, 'işin zenginleştirilmesi', 'işin genişletilmesi' ve 'işin dönüşümü' gibi emek süreçlerinde tasarımıyla yürütmenin ayrılmasının belli bir üst sınıra gelip dayanacağını kestirmekte (Burawoy, 1987: 49-50) ve bu zorunluluğun çalışanlara sağlayacağı fırsatları gözletmektedir.

Esnek uzmanlaşmaya dayanan zanaat üretiminin emekçilere üretim araçları üzerinde daha fazla denetim olanağı sağlayan bir rejim olduğu, Düzenleme Okulu içinde de kendine epeyce taraftar bulan bir görüştür (Piore ve Sabel, 1984). Düzenlemeciler, otomasyona dayalı üretim sisteminin mekanik ilkelere dayalı katı bütünleşme yerine daha esnek bir bütünleşme olanağı yarattığını ve böylece sermayenin hiyerarşik denetimini azalttığını düşünürler. Bununla birlikte sermayenin üretim sürecinin tümü üzerindeki doğrudan denetiminin arttığı gerçeğini de gözardı etmezler. Bu nedenle Fordizm sonrası süreçlerin işgücünün nitelik düzeyi ve emeğin parçalanması üzerindeki etkileri, daha dikkatle incelenmelidir. Çok yönlü bir incelemeyle, üretimde çeşitli malların yer değiştirmesine olanak veren esnekliğin veya üretken teknolojileri kullanan küçük ölçekli üretim birimlerinin, çalışanlara daha çok mu özerklik sağladığı yoksa artı-değer artışını güvence altına alacak süreçlere mi yol açtığı anlaşılabilir.

Bir kere teknolojik süreçlerin işin yabancılaştırıcı etkilerini azalttığı yolundaki liberal söylem, büyük ölçüde yabancılaşma kavramının yanlış kullanılmasından kaynaklanan bir eksik değerlendirmeyi yansıtır. İşin sürekliliğinin ve emeğin yoğunlaşmasının yabancılaşmayı azaltmak şöyle dursun, hem emeğin, hem de toplumun yabancılaşmasını artırdığını ortaya koyan çok sayıda veri vardır. Otomasyona dayalı üretim sürecinin yarattığı işlevsel hiyerarşi, yalnızca yabancılaşmayı artırmakla kalmamış, aynı zamanda sınıfın işyeri düzeyindeki dayanışmasını ve bütünlüğünü de büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Esnek uzmanlaşmaya dayanan iş süreçleri içinde işçilerin personel kurallarına bağlı olmaktan çıkmaları, elbette daha elverişli bir ortam yaratmıştır; ancak bu durum çalışanların, üretim sürecinin kolektif kısıtlamalarına daha bağımlı duruma gelmelerini önlememiştir. Çünkü işin yoğunluğunu daha çok artıran yeni teknolojiler, otomatik denetim sistemi aracılığıyla hem emek denetim süreçlerini, hem de çalışanları, mühendis ve programcılara daha çok bağımlı kılmıştır (Shaiken, Herzenberg ve Kuhn, 1986). Ayrıca ırk, cinsiyet ve nitelik düzeylerine dayanan ayrımcılığı sonuna kadar sömürmenin koşullarını yaratan sistemin, işçi için olmaktan çok sermaye için esneklik anlamına geldiği açıktır. Özellikle küçük ve dağınık işyerlerindeki çalışma koşulları ile örgütsüz ve dayanışmadan yoksun emekçiler söz konusu olduğunda durum daha netleşmektedir (Pollert, 1988).

Üretim sürecinde yeni yapılanmalar olarak sunulan "kalite çemberleri" ile "işin dönüşümü" ve "işin zenginleştirilmesi" türünden modeller, gerçekte Taylorizmin ve Fordizmin ilkelerinin yaygınlaştırılmasından öteye gitmemektedir. Grubun kendi seçtiği yöneticisi altında çalışması ilkesine dayanan 'kalite çemberleri', adından da anlaşılacağı üzere üretimde kalitenin artırılmasını amaçlayan bir yöntemden başka birşey değildir. Burada işçinin kol gücüyle birlikte kafa gücü de üretime sokulmakta ve çalışanların işe yönelik ilgi ve dikkatlerinin yoğunlaşması güvence altına alınmaktadır. Böylece işçi bir yandan kendi üretiminin kayıplarıyla başbaşa bırakılırken, öte yandan işin kalitesini denetleyecek pahalı uzmanlardan tasarruf edilebilmektedir. Ayrıca işgücünün atomizasyonu, bir yandan denetimi yapısal ve görünmez kılarken, öte yandan emeğin denetimini ender olarak gerektiren otorite biçimleri yaratmaktadır. Böylece bu model içinde çalışanlar, yukarıdan yönetilmek yerine kendi kendilerini yönettikleri gibi bir

düşünceye kolayca kapıldıklarından, kaliteyi tehdit eden sorunlar karşısında doğrudan ve kendiliğinden tutum almaya daha yatkın olmaktadır. Bu nedenle kalite çemberlerinin bireysel işçinin işe yönelik ilgisi ve uyumlu çalışması üzerinde olduğu kadar, sendikal mücadelenin yerini alması açısından da sınıf örgütlenmeleri üzerinde yaratabileceği etkiler dikkatle izlenmelidir.

Kalite çemberlerine benzer biçimde işçinin hem elini, hem kafasını kullanması yoluyla üretim sürecinde yoğunlaşmasını sağlayan bir başka model, 'üretim adacığı' yöntemidir. Burada ürünün ortaya çıkış sürecinin tamamını izleyebilen işçinin, süreç içinde belli bir hareket esnekliğine sahip olduğu doğrudur. Bununla birlikte bu esneklik, onun emek süreci üzerinde gerçek bir denetime sahip olmasını sağlamaz. Çünkü daha önceden tasarlanmış bir iş sürecinin ve işçinin değiştiremeyeceği kurallar bütünüünün varlığı, gerçekte ne çalışanların özerkliklerini geliştirmelerine, ne de yabancılaşmalarını azaltmalarına izin verir.

Benzer değerlendirme, işi zenginleşiren veya yarı-bağımsız nitelikte olan çalışma türleri için de geçerlidir. Tek üstünlüğü yarı-bağımsız çalışma gruplarının gelişmesine fırsat vermek olan 'işin genişlemesi' yöntemi, parçalanmış işin basit ve tekdüze biçimlerinin üretilmesinden başka birşey değildir (Aglietta, 1979: 129). Öte yandan yarı-bağımsız çalışma, becerinin kendisi ile özdeş olmadığından ve söz konusu denetim onun kullanımını üzerinde gerçekleştiğinden (Wright, 1979: 24-27), bunun çalışanlara belli bir özerklik sağladığını öne sürmek güçtür. 'İşin zenginleşmesi' ise, kelimenin gerçek anlamı ile bir zenginleşmeyi değil, sayısal olarak üretimi denetleyen makinelerin uzmanlaşma isteyen nitelikli iş türlerini düzenlemesini anlatır. Burada, üretim süreci artık tümüyle çalışanların denetiminden çıkmış ve yarı-bağımsız çalışma, ancak montaj programlarıyla sınırlı duruma gelmiştir. Ayrıntılı üretim programlarına dayanan bu grupların çalışması, büyük ölçüde birimler arası ilişki hatlarına bağlı olduğundan, üretim planlarının gerçekleşmesi, her grubun kolektif sorumluluğunu gerektirir. Ancak, üretim planlarına sıkıca bağlı böyle bir çalışma düzeni içinde çalışanların bireysel veya kolektif denetiminden söz etmenin herhangi bir olanağı yoktur. Çünkü, otomatik üretim denetimine dayanan işbölümü üretim sürecini öylesine bölmüştür ki, bir yanda üretimin uzaktan ve doğrudan kumandasına izin veren bir merkezleşme, öte yanda karmaşık emek süreci bölümlerinin yeniden düzenlenmesi zorunluluğu doğmuştur. Ayrıca bu sistemde, hem işçi sınıfının yoğunlaşması önlenmekte, hem de sermaye sınıfının, programlama merkezleri, araştırma yöntemleri ve bilgi akışı süreçleri üzerinde egemenlik kurması kolaylaşmaktadır. Sonuç ise, iş süreçlerinden sorumlu nitelikli personelin bağımlılığının daha da artmasıdır.

Görüldüğü gibi günümüzde proleterleşmeye karşı koyan pek çok etken gelişmektedir; ne var ki, başat olan, yine de gittikçe artan ve yaygınlaşan proleterleşme olgusudur. Bu ise, emeğin parçalanmasının, niteliksizleşmesinin ve çalışanların hem üretim, hem de emek denetim süreçlerinden soyutlanmalarının artması demektir. Proleterleşme sürecine karşı gelişmeler, kimilerin öne sürdüğü gibi, ne proleterleşme olgusunun yerini almaktadır, ne de sermayenin emek süreci üzerindeki egemenliğini azaltmaktadır. İşgücü yapısı içinde teknolojik süreçlere bağlı olarak bazı kategorilerin nitelik ve beceri düzeylerinde belli bir yükselme olsa da, hatta bazı meslek türlerinde gelir ve toplumsal konum açısından belli bir 'burjuvalaşma' eğilimi gözlemlense de, işçi sınıfının büyük bir bölümü için yoksullaşma kaçınılmaz gözükmektedir. Üstelik bunun görece değil, mutlak bir yoksullaşma olduğu kolayca görülebilir. Çünkü gelişmiş ülkelerde endüstri işçilerinin bir bölümünün 19. Yüzyıl işçilerine göre daha iyi durumda olduğu

savı, işçi sınıfının tamamı ve üçüncü dünya emekçileri düşünüldüğünde fazla anlam taşımamaktadır (Wallerstein, 1992: 84-85). Ayrıca proleterleşme sürecinin yalnızca emeğin niteliksizleşmesi yönünde işlemediği, aynı zamanda nüfusun küçümsemeyecek bir bölümü açısından gittikçe artan işsizlik oranlarıyla da kendini gösterdiği unutulmamalıdır (Braverman, 1974).

Emeğin niteliksizleşmesi olgusu, kapitalist üretim biçiminin zorunlu bir sonucudur. İşgücü, sermaye öyle olmasını istediği için değil, sermayenin artı-değerin artırılması yönündeki gereksiniminin bir sonucu olarak niteliksizleşmektedir (Friedman, 1977). Artı-değer artışı, günümüzde emeğin daha fazla boyunduruk altına alınmasıyla olanaklı olduğu ve sermayenin emek üzerindeki egemenliğini artıran iş süreçleri kaçınılmaz olarak emekgücünün niteliksizleşmesini doğurduğu için, nitelik ve beceri düzeyleri düşmektedir. Benzer biçimde emek üretkenliğinde veya bazı işgücü kategorilerinin nitelik ve beceri düzeylerinde gözlenen görece bir yükselme, artı-değer artışı için gerekli olduğundan ortaya çıkmaktadır. Bir kere, ana unsurun "kollektif işçi" olduğu birleşik iş süreci içinde eşgüdüm işlevinin yerine gelmesi, ancak farklılaşmış (eşgüdümleyen-uzmanlaşmış) emek ile olanaklıdır (Crompton ve Gubbay, 1980: 73). Bu arada tasarım ve yürütmenin ayrılması, emek sürecini ve bir dereceye kadar sınıfı bölücü bir etkide bulursa da, emek sürecinin kapitalist karakterini ortadan kaldıran bir olgu değildir. Çünkü emek sürecinin kapitalist özü, artı-değerin elde edilmesi mekanizmalarında gizlidir ve artı-değer üretimi sürdürükçe varlığını koruyacak olan tarihsel bir olgudur (Burawoy, 1987: 63).

Devlet İstihdamının ve Kamusal Hizmetlerin Genişlemesi

20. Yüzyıl kapitalizminin yeniden yapılanmasıyla ilgili tartışmaların bir yönü de, tekeli kapitalist devletin genişleyen rolüyle ilgilidir. Rekabetçi dönemin devlet aygıtıyla karşılaştırıldığında günümüz devletin etkinlik alanı çok genişlemiştir. Çağdaş devlet, ekonomi başta olmak üzere toplumsal, siyasal ve ideolojik alanda yeni görevlerle donanmış dev bir aygıt dönüşmüştür. Kapitalist ekonominin yarattığı üretim fazlasının tüketilmesi, karmaşıklaşan pazarın düzenlenmesi, emperyalistler arası rekabetin yürütülmesi, yabancı sermaye egemenliğine karşı çıkışların savuşturulması, hepsinden önemli, derinleşen toplumsal çatışmaların ve muhalefetin denetlenmesi için, devlete günümüzde daha fazla gereksinim duyulmaktadır. Bu yüzden ulus-devlet sorunu, tekeli sermaye döneminde daha önemli ve karmaşık bir duruma gelmiştir. Devletin ekonomik rolü, özellikle işvereni devlet olan kamu çalışanlarının sınıfsal konumunun belirlenmesi açısından önemlidir. 20. Yüzyıla damgasını vuran refah devleti uygulamaları ve buna bağlı olarak gelişen sosyal devlet siyasetleri, devletin kapitalist karakterini gizlerken, hizmet elemanlarının sınıfsal kökenlerini iyice tartışmalı kılmıştır.

Marx'ın zamandaki devlet ile günümüzün devlet aygıtını birbiriyle karşılaştıran çok sayıda çalışma, devletin tekeli kapitalist aşamada aldığı biçime ilişkin farklı görüşler sunar: Kautsky'nin "ultra emperyalizm" kuramının sol kanat versiyonunu oluşturan Sweezy, Magdoff, Nicolaus ve Jalec, uluslararası tekeli kapitalizmin egemenliği altındaki emperyalist metropollerde ulusal devletin gücünün azalacağını söylerken; bunun karşısında Mandel'in, Kidron'un, Warren'in ve Rowthorn'un, tekeli kapitalizmin bugünkü aşamasında emperyalist metropoller arasındaki ilişkide herhangi bir yapısal değişikliğin olmayacağını, tersine, emperyalist zincirdeki gerçek kopuşun metropoller ile onların egemenliği altındaki ülkeler arasında ortaya çıkacağını öne sürdükleri görülür. Bu yazarlar, bağımsız devletler ile burjuvaziler arasında hegemonya savaşının süreceğini de

kabul ederler. Burada, uluslararasılaşma yönelimlerinin pazar ilişkilerini etkilemeyi sürdüreceği ve ulusal devletler ile burjuvazilerin birbirleriyle olan dışsal ilişkilerinin devam edeceği görüşü egemendir. Bauli komünist partilerin savunduğu bir başka görüş ise, metropoller arasındaki ilişkilerin emperyalist zincirde herhangi bir değişikliğe yol açmadığı, tersine kapitalist üretim biçiminde "ulusal tekelci devlet kapitalizmi" olarak adlandırılan bir gelişmenin ortaya çıktığı, dolayısıyla metropoller arasındaki ilişkilerin hâlâ özerk burjuvaziler arasında karşılıklı ve dışsal baskılar biçiminde yürüdüğü yolundadır.

Devletin özü konusunda da, Marksist devlet kuramında iki temel yaklaşımdan söz edilebilir (aktaran Offe, Ronge, 1982: 249-250): Geleneksel görüşe göre, sermayeyi temsil eden yönetici sınıf ile devlet aygıtı arasında araçsal bir ilişki bulunur; burada devlet, yönetici sınıfın ortak çıkarlarının geliştirilmesinin ve korunmasının bir aracı olarak görülür. İkinci görüşün taraftarları ise, devleti doğrudan araçsal bir ilişki içinde ele almak yerine, kapitalist sınıfın koyduğu kurallar ve sosyal ilişkiler sistemi içinde toplumun ortak çıkarlarını koruyan bir kurum olarak değerlendirirler. Offe, Ronge, Poulantzas ve Habermas gibi Marksistler, devletin egemen sınıfın iktidar aygıtı olarak ele alınmasına karşı çıkarlar. Bunlar, ayrıca Weber'ci yanılığın sonucu olarak akademik sosyolojiye egemen olan ve devlet gücü ile devlet aygıtını birbirine karıştıran yaklaşımları da eleştirirler. Devletin bir bütün olmadığını, tam tersine çeşitli işlevlerden ve tarafsız olmayan ilişkilerden oluşan bir sistem olduğunu düşünen bu yazarlar, kapitalist devletin çağdaş rolünü daha kapsamlı incelerler. Örneğin, Offe, Habermas ve Ronge, kapitalist devletin yapısal olarak sahip olduğu çelişkili rolleri; Poulantzas, Frankel ve Mandel ise, devletin negatif bir açıdan (kapitalist işletmenin düzenliliğini sağlama ve potansiyel devrimci etkileri önleme işlevleri açısından) ele alınmasının sonuçları üzerinde dururlar.

Yeni Alman Okulu, devletin artan öneminin ve gücünün kapitalizmin gelişen çelişkilerine fonksiyonel bir yanıt olduğu görüşündedir. Bu bağlamda devlet, ulusal sınırlar içinde sınıf çatışmalarını denetlerken, aynı zamanda uluslararası ekonomik çıkarların güvencesi olma işlevini de görür. Ekonomik alan ile siyasal alan arasında yaratılan biçimsel ayrılığın tekelci aşamada daha da belirginleştiği, dolayısıyla modern endüstriyel devletin ekonomik öneminin ve çatışmaları denetleme rolünün arttığı öne sürülür. Ekonomi ile siyasetin ayrılması, gerçekte sınıfsal niteliği keskinleşen devletin kapitalist karakterini gizleyen çeşitli mekanizmalar üretmiş, böylece devletin manevra alanını genişletmiştir. Sermayenin uluslararasılaşması ile basit bir güç aygıtı veya gücün dağılım aracı olmanın ötesine geçen devlet, sınıf egemenliğinin yeni biçimlerini içeren toplumsal ve ekonomik işlevlerle donatılmış bir güç kaynağı durumuna gelmiştir. Böylece üretken sektörlere yatırımcı olarak giren devlet, toplumun en önemli istihdam alanlarından birisini oluşturmuştur.

Bir iktidar kurumu olarak devletin 20. yüzyıl boyunca sınıf ilişkilerinde oynadığı rol, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin devlet aygıtının kurumsal ve siyasal yapısı üzerinde yarattığı etkilerden bağımsız değildir. Ulusal devletin egemen sermayenin çıkarlarının sorumlusu durumuna gelmesiyle, uluslararası sermaye ile ulusal sermaye veya ulusal burjuvaziler arasındaki antagonizma (emperyalistler arası çelişkiler) büyük ölçüde yumuşamıştır. Böyle bir gelişme, ulus devletin küçülmesi veya ortadan kalkması değil, tam tersine devletin gerek uluslararası, gerek ulusal ölçekte önemli bir toplumsal özne durumuna gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda günümüzdeki küreselleşme

olgusu da, ulusal düzeydeki oluşumların önemsizleşmesini değil, uluslararasılaşan süreçlerin makro düzeyde düzenleyici bir çerçeveye kavuşmasını anlatır.

Devletin ekonomik rolünün artmasını tekelci kapitalizmin en önemli özelliklerinden birisi olduğunu düşünen çağdaş Marksistler, bu gelişmeyi, devletin özel mülkiyetin ve sermayenin çıkarlarının 'bekçisi' olmaktan çıkışı, bunun yerine birikim süreçlerinin etkin bir 'müdahalecisi' olmaya yönelmesi biçiminde değerlendirirler. (Aronowitz, 1992: 81). Devletin bu yeni rolü, onun hegemonik etki alanının da genişlemesini gerektirir. Yoğunlaşma ve merkezileşmeye dayanan birikim süreçleri, emeği de "hegemonik" bir örgütlenmenin çatısı altına alarak, devleti hegemonik üretim politikalarının düzenleyicisi durumuna getirmiştir. Öyle ki sözü edilen bu hegemonik rejim içinde yeni tür bir despotizmin, sermayenin kolektif işçi üzerindeki 'rasyonel tiranlığı'nı temsil eden "hegemonik despotizmin", geliştiğini söylemek olanaklıdır (Burawoy, 1987: 149-150). Gramsci, Althusser ve Poulantzas gibi çağdaş Marksistler, devletin egemen sınıfın hegemonya aracı olarak kapitalizmin sürekliliğinde oynadığı role önemle eğilmişlerdir. Burada sermaye ile emek arasındaki hegemonik ilişkiler, ideolojik devlet aygıtının işlevleri bağlamında ele alınır. Öte yandan devletin ideolojik işlevleri, güçlkle algılanmakla birlikte son derece yaşamsal bir öneme sahiptir. Çünkü burjuva ideolojisinin, yalnızca kapitalist sistemin sonsuzluğu hakkındaki bir dizi değer ve inanca dayanarak uzun süre ayakta kalması olanaklı olmadığından, kapitalist ideolojinin yeniden üretimini sağlayacak yeni kurumlara ve yeni araçlara gereksinimin duyulması kaçınılmazdır.

Althusser ve izleyicileri, devlet şemsiyesini çok geniş tutmakta ve hemen tüm toplumsal kurumları (sendikalar ve eğitim dahil) devletin ideolojik aygıtları içinde değerlendirmektedirler. Onlara göre devletin ideolojik aygıtları, sosyal sınıfların yeniden üretiminin belirleyicisidirler. Devletin burada fonksiyonalist bir bakış açısıyla ele alındığı görülür. Egemen sınıfların ve onların çeşitli bölümlerinin içsel bütünlüğünü temsil eden kapitalist devlet, gelişkin ideolojik araçlar kanalıyla sistemin krizlerini yönetmekte, kitlelerin bilincini denetlemekte ve böylece çalışanların kapitalist pazarın tüketicileri olarak yeniden üretimlerini sağlamaktadır (Althusser, 1989). Lefebvre ideolojik devlet aygıtını, günlük yaşamın bürokratikleşmesi, başka bir deyişle, bireylerin dışında kalmasının güç olduğu bir bürokratik egemenliğin ortaya çıkışı biçiminde tanımlar.

Öte yandan kamusal çalışma biçimlerinin gelişmesine bağlı olarak devletin kapitalist sınıf yapısı üzerinde oynadığı rol, yüzyılın ikinci yarısında özel bir önem kazanmıştır. Devlet istihdamının sınıf ilişkileri üzerindeki etkileri hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmış olan Wright (bu konuda açıklayıcı bir kuram sunmamakla birlikte), devlet için çalışmanın sermaye birikim süreçleri açısından oynadığı rolü ortaya koyar (Wright, 1978: 181-219; 1985: 205-225). Gerçekten kamusal çalışmanın, önceki endüstriyel alanlardan farklı pek çok özelliğe sahip olduğu görülür. Bir kere kamusal çalışmanın önemli bir bölümünün, belli bir emek türünün ve insanın yeniden üretimi diyebileceğimiz bir çalışma biçiminin gelişmesine yol açtığı ortadadır. Ağırlıklı olarak hizmetlerden (yaşlılara yönelik sosyal çalışma, çocuk bakımı ve önceki marjinal nüfusa yönelik belli çalışmalar, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri gibi) oluşan bu çalışma türü, kapitalist sömürü ilişkileri dışında yer alması bakımından önemlidir. Çünkü burada çalışmanın karşılığı sermayeden değil, gelirden ödenmektedir. Toplumsal ücrete bağlı hizmetlerin devlet tarafından sağlanmasının, 'metasızlaştırma' eğiliminin gelişmesine neden olduğunu söyleyen Offe, bu tür hizmetlerin genişlemesinin, kapitalist birikimin çıkarlarını uzun dönemde olumsuz yönde etkileyeceğine kesin gözüyle bakar (aktaran

Laclau ve Mouffe, 1992: 199). Söz konusu olguyu 'proletersizleştirme' süreçleriyle de ilişkili bulan yazar, bunu günümüzde kapitalist ekonomilerin bunalıma girmesinde önemli bir etken olarak görür. Klasik sınıf çözümlemelerinin fazla hesaba katmadığı bu nokta, toplumsal çatışmaların niteliği ve gerçekleşme biçimleri söz konusu olduğunda daha çok önem kazanır. Özellikle sınıfları birikim süreçleri içindeki yerleri açısından ele alan Düzenleme Okulu yazarları, çalışmalarının karşılığını devlet gelirlerinden (vergi türünden) elde eden ücretlileri, emek-sermaye ilişkisi açısından ayrı değerlendirme eğilimindedirler (Aglietta, 1979).

Devletin etkinlik alanının genişlemesi sonucu, günümüzde siyasal alanın pre-kapitalist üretim biçimlerindeki döneme benzer bir görünüme büründüğü söylenebilir. Bu görünüm, sömürü ilişkilerinin ve sınıf çatışmasının algılanmasını güçleştiren önemli bir etkidir. Poulantzas teknelci aşamada ekonomik yönden çok siyasal yönün egemen duruma geldiğini söylerken, bu noktayı vurgulamaktadır (Poulantzas, 1976: 101). Ancak siyasal yöne aşırı vurgunun sömürü ilişkilerinin ortadan kalkmakta olduğu savına dek vardırılması doğru olmayıp, sömürü ilişkilerinin ne kadar ekonomi dışı biçimlere bürünürse bürünsün, her zaman kapitalist toplumun odak naktasında yer aldığı unutulmamalıdır (Wood, 1992: 40). Devletin ekonomik rolünün sınıf mücadelesinin karakterini büyük ölçüde etkilediği doğru olmakla birlikte, son kertede devlet aygıtı sınıf mücadelelerini değil, sınıf mücadeleleri devletin işleyişini belirleyecektir.

Bu arada toplumun karmaşık bir ekonomik ve siyasal aygıtı dönüştürülmesi, devletin ve pazarın sahip olduğu varsayılan göreceli özerkliği iyice tartışılmalı duruma getirmiştir (Birbaum, 1991a: 111-112). Gerçekten bugün klasik devlet aygıtının ya da pazar düzeneğinin yanında, modern denetim araçlarına dayanan karmaşık süreçler gelişmiş bulunmaktadır. Ancak emperyalizmin dünyayı tek ve büyük bir pazar haline dönüştürmüş bulunması ve küresel politikaların devreye girmesi, sorunun kavranmasını epeyce güçleştirmekte ve böylece işçi sınıfları, emperyalizmin global çıkarları doğrultusunda kolaylıkla yönlendirilebilmektedir. Örneğin Avrupa işçi sınıfları, Dünya Savaşlarında emperyalist rekabetin ve ulusal birlik demagojisinin başlıca araçları olarak kullanılmıştır. Amerikan işçi sınıfı da, yüksek istihdam düzeyleriyle gözleri boyandığı sürece komünizm düşmanlığına yönelik maceraların piyonu olmaya hemen hiç karşı çıkmamıştır.

Günümüz endüstri devletinin bir başka özelliği, giderek genişleyen ve güçlenen bir teknisyenler kadrosunun devletin varlığı ve işlerliği açısından kaçınılmaz duruma gelmiş olmasıdır. Endüstri ötesi toplumlarda kamu yönetimi, hukuk, ekonomi, maliye, bilim ve teknoloji ile kentleşme ve sağlık işleri, askeri ve siyasi tüm işler, bu teknisyenlerin tekeline geçmiştir (Birbaum, 1971b: 79). Teknisyenlerin artan önemi, endüstri toplumlarının bürokratikleşme eğilimlerini daha da güçlendirmiştir. Burada Weber'i doğrulayan bir rasyonelleşme sürecinin varlığını görmemezliğe gelmek gerçekten güçtür. Ancak, toplumun hiyerarşik yapılarında yalnızca gücün kurumsallaşmasını ve rasyonelleşmesini görmek de yüzeysel bir yaklaşım olup, "ideolojinin sonu" ve benzeri tezlerin kabulünden ötede anlam taşımaz. Popper'in formüleştirdiği, Bell'in egemen Amerikan söylemine dönüştürdüğü, Aron'un ise son rötuşlerini yaptığı "ideolojinin sonu" paradigması, gücün kurumsallaşması ve rasyonelleşmesi sonucu siyasallığın kaçınılmaz olarak ortadan kalktığı bir teknokratik toplumu öngörür. Öte yandan zamanla sosyalist doktrinin çöküşü anlamında kullanılmaya başlayan ve kendisi de böylece bir ideolojik slogan haline gelmiş bulunan "ideolojinin sonu" tezi, kendi içinde tutarlı olmayan pek çok nokta içerir. Her şeyden önce, ideolojiden yoksun bir teknokrasinin veya bürokrasinin var olup olamayacağı tartışmalıdır. Gerçekten teknik etkinliği ölçme

çabası, kendi içinde ideolojik bir tutumu barındırır. Çünkü teknik etkinliği belirleyen, son kertede siyasal kararlar, teknik seçimleri etkileyen ise, siyasal değerlerdir (Birnbaum, 1971b: 81). Teknik veya bürokratik elitin sınıfsal kökeni, yapılan işe yansımazlık edemez. Ayrıca gücün teknisyenlerin elinde yoğunlaşması, ne siyasetin ideolojiden soyutlanması, ne de toplumun tümüyle teknokratik bir elitin egemenliği altına girmesi demektir. İdeolojinin sonu tezinin çekiciliğini, çatışmaları geride bırakan bir toplum mitosunu yaratması ve çağdaş insanın yıkıcı devrim fobisine karşı bir yatıştırıcı etkisi yapması ile açıklamak olanaklıdır.

Sonsöz

Bu makalede, tekelci birikim süreçlerine özgü gelişmelerin sınıf ilişkilerinin maddi temelinde yol açtığı değişiklikler ortaya konmaya çalışılırken, bir yandan da günümüzde sınıflar arasındaki sınırları, sınıfların kapsamalarını ya da bileşimlerini belirleyen etkenlerin neler olabileceği araştırıldı. Söz konusu etkenlerin saptanması, sınıf profillerinin ortaya konması kadar çağdaş sınıf sorunsalının tanımlanması açısından da büyük önem taşır. Tümüyle ayrı bir yazının konusunu oluşturacak olan çağdaş sınıf sorunsalını, üç ayrı eksen üzerinde özetlemek olanaklı. İlki, sınıfın tanımlanması, ikincisi, çatışmanın tanımlanması ve sonuncusu ise, sınıf ile çatışma arasındaki ilişkinin, başka bir deyişle siyasetin tanımlanmasıyla ilgili sorunları içerir.

Sınıfın tanımlanmasıyla ilgili tartışma ekseninin odağında, sınıfların, özellikle işçi sınıfının yeniden tanımlanmasını gerektirecek ölçüde emeğin niteliğinde köklü bir değişikliğin gerçekleşip gerçekleşmediği sorusu bulunur. Böyle bir tartışma, çağdaş bir işçi sınıfı profili sunmanın olanaklı olup olmadığı sorusunu da beraberinde getirir. Günümüzde 'işçi sınıfı' dendiğinde, net, türdeş, belirgin, başka bir deyişle işgücünü kullanım biçimleri, çalışma ve yaşam pratikleri, toplum içindeki yerleri ve rolleri, sınıf çıkarları ve bilinci gibi unsurlar açısından öteki sınıflardan ayrı özelliklere sahip bir toplumsal gruptan söz etmek olanaklı mıdır? Sınıf konumlarının artan çeşitliliği ve bazı sınıf yerleri arasındaki sınırların belirsizliği, sorunu ağırlaştırılan başlıca etmenlerdir. Günümüzde özellikle işçi sınıfı konumlarının çelişkili doğası, sınıf yerlerinin sanki kaygan bir zeminde, deyim yerindeyse yürüyen bir merdivende yer aldıkları izlenimini yaratmaktadır. Böyle bir görüntü, pek çok meslek kategorisinin veya işgücü türünün sınıfsal kökenleri konusunda değişik görüşlerin ve tartışmalı savların başlıca kaynağını oluşturmaktadır. Sınıflar arasındaki sınırların belirsizleşmesi, sınıf sosyolojisinin Marx'dan beri tartışma konusu olan "ara sınıflar" ve "boş yerler" sorununu güncelleştirmiş bulunmaktadır. Öte yandan işçi sınıfı içindeki farklılaşmanın, "yeni işçi sınıfı" ya da "işçi sınıfının burjuvalaşması" olgusunu doğurduğundan tutun da, bunların bir süre sonra tarih sahnesinden silinecek ara veya geçiş niteliğindeki sınıf unsurları olduklarına ya da tam tersi gelişmekte olan "yeni orta sınıf"ları veya "yeni küçük burjuvazi"yi oluşturduklarına varıncaya kadar birbiriyle çelişen görüşler söz konusu olmaktadır.

Günümüz çalışanlarının geçen yüzyılın emekçilerinden farklı özelliklere sahip bulunduğunu kabul edenler iki ayrı görüşte kutuplaşırlar. Bir bölümü, geleneksel işçi sınıfının ortadan kalktığını, dolayısıyla ya yeni bir sınıftan söz etmek ya da işçi sınıfını yeniden tanımlamak gerektiğini söylerken, kimileri de, çağdaş işçi sınıfının kuşkusuz geçen yüzyılın proletaryasının özelliklerini taşımadığını, bununla birlikte sınıfın yeniden tanımlanmasını gerektirecek ölçüde nesnel temellerinden kopmadığını öne sürerler. Bu konuda, sınıfın yeniden tanımlanmasını gerektirecek ölçüde yeterli sayıda ampirik verinin

bulunmadığı ortada olmakla birlikte, günümüzde ücretli çalışan toplumsal katmanların hepsini ortak bir sınıf portresine yerleşürmenin olanaklı olmadığı da bellidir.

Çağdaş sınıf tartışmalarının ikinci eksenini, sınıf çatışmasının özünün değişip değişmediği, başka bir deyişle toplumsal çatışmanın sınıf temelinden kopup kopmadığı sorusunda temellenir. Burada sınıf ilişkilerinin (bağımlılık ve çatışma ilişkilerinin) maddi temellerinin değişmesinin, sınıf çatışmasını ve sınıflar arasındaki toplumsal mücadeleyi ne yönde etkilediği sorgulanır. Bu noktada iki ayrı paradigmadan söz etmek olanaklıdır. Kimi yazarlar, sınıf olgusunun özünde ortaya çıkan değişikliğe koşut olarak toplumsal ilişkilerin de sınıf temelinden uzaklaştığını, dolayısıyla çağdaş toplumsal gerilimlerin sınıf dışı eşitsizlikçi hiyerarşiler eksenini üzerinde geliştiğini öne sürerler. Buna karşılık sınıf gerçeğinin ortadan kalkmasını ya da sınıfın yeniden tanımlanmasını gerektirecek derecede üretim sisteminde köklü bir dönüşümün gerçekleşmediğini düşünenler, toplumsal eşitsizliklerin kökeninde hâlâ sömürü olgusunun bulunduğunu, bu yüzden siyasal mücadelelerin sınıf çatışmalarından kaynaklanmayı sürdüreceğini söylerler. Her şeyden önce sömürü olgusunun varlığı yadsınmadıkça, toplumsal eşitsizliklerin kanağında sınıf çatışmasının bulunmadığını öne sürmenin ne olanaklı, ne de anlamlı olduğu ortadadır. Bununla birlikte günümüzde sınıf çatışması süreçlerinin hiç bir değişime uğramadığını düşünmek de güçtür. Ayrıca sınıf ilişkilerinden bağımsız olarak gelişen toplumsal çatışmaların (ulusal, etnik, ırksal ve cinsel) günümüzde artan öneminin ve bunların sınıf mücadelesi süreçleri üzerindeki etkilerinin de küçümsenmeyecek boyutlara ulaştığı görülmektedir.

Sınıf gerçeğinin ve toplumsal çatışmaların çağdaş özü üzerine yürüyen tartışmalar, kaçınılmaz olarak günümüzde siyasetin yeniden tanımlanmasının gerekip gerekmediği sorusuyla sonuçlanır. Sınıfın ve çatışmanın yeniden tanımlanmasını gerektirecek derecede kapitalist üretim ilişkilerinde köklü bir dönüşümün gerçekleşmediği kabul edildiğinde bile, sınıf ile sınıf mücadelesi arasındaki diyalektik ilişkinin kurulmasında, başka bir deyişle sınıf çıkarlarını sınıf kapasitesine bağlayan toplumsal süreçlerin oluşmasında pek çok pratik sorunun söz konusu olduğu yadsınamaz. İster siyasetin yeni özneleri ve biçimleri üzerinde durulsun, isterse sınıf mücadelesinin güncel sorunları anlaşılmaya çalışılsın, toplumsal çatışmaların içeriğini ve yönünü belirleyecek olan, bu sorulara verilecek yanıtlar olacaktır.

Görüldüğü gibi geçen yüzyılın gerçekliğinden tümüyle farklı unsurları içeren çağdaş sınıf sorunsalı, araştırmacılara çok zengin bir menü sunmaktadır. Bu menüden yararlanan araştırmacıların, sınıf kuramlarının klasik paradigması karşısında günümüz gerçekliğini yansıtacak yeni bir paradigma oluşturmaları olanaklıdır. Bu yazı da, böyle bir girişimin maddi üretim süreci içindeki kuramsal ve ampirik temellerini göstermek ve soruşturmanın üzerinde gelişebileceği eksenleri ortaya koymak amacıyla kaleme alındı.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. ve Horkheimer, M. (1972), *Dialectic of the Enlightenment*, New York, Seabury.
- Aglietta, M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation*, London, NLR.

- Althusser, L. (1989), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtı*, İst. İletişim.
- Amin, S. (1976), *Unequal Development*, New York.
- Amin, S. (1993), *Kaos İmparatorluğu*, İst., Kaynak.
- Aronowitz, S. (1992), *The Politics of Identity* New York, Routledge.
- Baran, P. (1957), *The Political Economy of Growth*, New York.
- Baxter, Emmison, Western (der.) (1991), *Class Analysis and Contemporary Australia*, South Melbourne, The Macmillan Press.
- Beechey, V. (1988), "Rethinking the Definition of Work", *Feminization of the Labor Force* (der. Jenson, Hagen, Reddy), London, Polity.
- Bell, D. (1960), *The End of Ideology*, Illinois, The Free Press Glencoe.
- Berger, S. ve Piore, M. (1980), *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*, Cambridge.
- Bettelheim, C. (1972) "Theoretical Comments", *Unequal Exchange* (der. Emmanuel), New York.
- Birnbaum, N. (1971), *The Crises of Industrial Society*, London, Oxford Univ. Press.
- Birnbaum, N. (1973) *Toward a Critical Sociology*, London, Oxford Univ. Press.
- Blanuer, R. (1964), *Alienation and Freedom*, Chiago.
- Boratav, K. (1991), "Sanayi Ötesi Toplumlarda Değer Yasası", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 53.
- Boreham, P. (1991), "Class and Control: the labor process and the politics of production", *Class Analysis and Contemporary Australia* (der. Baxter, Emmison, Western), South Melbourne, the Macmillan.
- Bottomore, T.B. (1965), *Classes in modern Society*, London, George allen and Unwin.
- Bowles, S. ve Gintis, H., *Schooling in Capitalist America*, New York, Basic Books.
- Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review.
- Braverman, H. (1989), "Degradation of Work", *Monthly Review*, C. 34 (Ekim)
- Bray, M. ve Littler, C.R. (1988), "The Labor Process and Industrial Relations Review of the Literature", *Labor and Industry*, Sayı: 1 (3).

- Burawoy, M. (1978), "Toward a Marxist Theory of the Labor Process: Braverman and Beyond", *Politics and Society*, Sayı: 3-4.
- Burawoy, M. (1979), *Manufacturing Consent*, New York.
- Burawoy, M. (1983), "Between the Labor Process and the State: the changing face of factory regimes under advanced capitalism" *American Sociological Review*, Sayı: 5.
- Burawoy, M. (1987), *The Politics of Production*, London, Verso.
- Burris, V. (1988), *Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian perspectives* (ders notları).
- Burris, V. (1991), *Late Industrialization and Class Formation in East Asia* (Yayınlanmamış konferans tebliği).
- Carchedi, G. (1975), "The Reproduction of Social Classes at the Level of Production Relations", *Economy and Society*, C. 4, Sayı: 4.
- Carchedi, G. (1977), *On the Economic Identification of Social Classes*, London, Routledge and Kegan Poul.
- Cho, K. (1985), "The Labor Process and Capital Mobility: The Limits of the New International Division of Labor", *Politics and Society*, C. 14, Sayı: 2.
- Crompton, R. ve Gubbay, J. (1980), *Economy and Class Structure*, London, The Macmillan.
- Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, Stanford Univ. p.
- Dahrendorf, R. (1988), *The Modern Social Conflict*, London, Weiden and Nicolson.
- Dickson, D. (1992) *Alternatif Teknoloji*, İst., Ayrıntı.
- Elam, M. J. (1990), "Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions", *Economic and Industrial Democracy*, Sayı: 11.
- Emmanuel, A. (1972) *Unequal Exchange*, New York.
- Foster-Carter (1984), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara, Birey ve Toplum.
- Foster, J. (1988), "The Fetish of Fordism", *Monthly Review*, C. 39. Sayı: 10.
- Frank, A. G. (1969), *Latin America: Underdevelopment or Revolution*, New York.

- Freeman, C. ve Perez, C. (1988), "Structural Crises of Adjustment: Business Cycles and Investment Behaviour", *Technical Change and Economic Theory* (der. Dosi vd.), London, Pinter.
- Friedman, A. L. (1977), *Industry and Labor*, London, The Macmillan.
- Giddens, A. (1973), *The Class Structure of the Advanced Societies*, London, Hutchinson.
- Giddens, A. (1991) *Classes, Power and Conflict*, London, The Macmillan Press.
- Gordon, D., Edwards, R. ve Reich, M. (1982), *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge.
- Gorz, A. (1976), "Technology, Technicians and the Class Struggle", *The Division of Labor*, London, Harvester.
- Gorz, A. (1986), *Elveda Proletarya*, İst. Afo.
- Gramsci, A. (1971) "Americanism and Fordism", *Selections From Prison Notebooks*, London, Lawrence and Wishart.
- Habermas, J. (1970), "Technology and Science as 'Ideology'", *Toward a Rational Society*, Boston.
- Harvey, D. (1993), "Esneklik Tehdit mi, Fırsat mı?", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 56-61.
- Hindess, B. (1977), *Sociological Theories of the Economy*, London.
- Hindess, B. (1987), *Politics and Class Analysis*, New York, Basic Blackwell.
- Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1991), "Flexible Specialization Versus Post-Fordism: theory, evidence and policy implications", *Economy and Society*, C. 20, Sayı: 1.
- Jessop, B. (1990), "Regulation Theories in Retrospect and Prospect", *Economy and Society*, Sayı: 19.
- Katz, C. J. (1989), *From Feudalism to Capitalism*, New York, Greenwood Press.
- Kay, G. (1975), *Development and Underdevelopment*, New York.
- Kivinen, M. (1987), *The New Middle Classes and the Labor Process*, (Sınıf Yapısı ve Sınıf Bilinci Üzerine Karşılaştırmalı Projeye ilişkin olarak uluslararası toplantıya sunulan rapor), Madison, Wisc.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. (1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, İst., Birikim.
- Lash, S. ve Urry, J. (1987), *The End of Organized Capitalism*, Cambridge, Polity.
- Lazonick, W. (1977), "The Appropriation and Reproduction of Labor", *Socialist Revolution*, C. 7 (3), Sayı: 33.

- Lipietz, A. (1993), "Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 56-61, İst.
- Lockwood, D. (1958), *The Blackcoated Worker: a study in class consciousness*, London.
- Mandel, (1976), *Late Capitalism*, London, NLB.
- Marcuse, H. (1964), *One Dimensional Man*, Boston, Beacon.
- Marglin, S. (1976), "What Do Bosses Do?", *The Division of Labor* (der. Gorz), London, Harvester Press.
- Marx, K. (1990), *Capital, C. I.* (Ek: Results of the Immediate Process of Production, s. 943-1084), London, Penguin,
- Murray, R. (1988), "Life After Henry (Ford)", *Marxizm Today*, Ekim.
- Offe, C. ve Ronge, V. (1982), "Thesis on the Theory of the State", *Class, Power and Conflict* (der. Giddens ve Held), Londra, The Macmillan.
- Offe, C. (1984) *Contradictions of the Welfare State*, London, The Macmillan.
- Piore, M. J. ve Sabel, C. F. (1984), *The Second Industrial Divide*, New York, Basic Books.
- Pollert, A. (1988), "Dismantling Flexibility", *Capital and Class*, Sayı: 34.
- Poulantzas, N. (1973), *Political Power and Social Classes*, London, NLB.
- Poulantzas, N. (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, London, NLB.
- Poulantzas, N. (1977), "The New Petty Bourgeois", *Class and Class Structure* (der. Hunt), London, Lannance and Wishart.
- Poulantzas, N. (1983) "On Social Classes", *Classes, Power and Conflict*" (der. Giddens), London, The Macmillan Press.
- Prezeworski, A. (1977), "Proletariat into Class: the process of class formation from Kautsky's 'The Class Struggle' to recent debates", *Politics and Society*, Sayı: 7.
- Roemer, J. (1982), *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge, Harward Univ. Press
- Shaiken, H. Herzenberg, S. ve Kuhn (1986) "The Work Process Under More Flexible Production", *Industrial Relations*, Sayı: 25.
- Stone, K. (1974), "Origin of Job Structures in the Steel Industry", *Review of Radical Political Economics*, Yaz.

- Sweezy, P. ve Baran, P. (1966), *Tekelci Kapitalizm*, Ank., Bilgi.
- Sweezy, P., Baran, P. ve Magdoff, H. (1975), *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, Ankara, Bilgi.
- Taylor, J. (1979), *From Modernization to Modes of Production*, London.
- Taymaz, E. (1993), "Kriz ve Teknoloji", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 56-61.
- Therborn, G. (1983), "Problems of Class Analysis", *Marx 100 Years On* (der. Mathews), London, Lawrance and Wishart.
- Therborn, G. (1989), *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, İst., İletişim.
- Türkcan, E. (1991), "Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 53.
- Wallerstein, I. (1974), *The Modern World System*, New York.
- Wallerstein, I. (1992) *Tarihsel Kapitalizm*, İst., Metis.
- Wood, S. (1982), *The Degradation of Work*, London, Hutchinson.
- Wright, E. O. (1978), *Class, Crises and State*, London, NLB.
- Wright, E. O. (1979), *Class Structure ad Income Determination*, New York, Academic Press.
- Wright, E. O. (1982), "The Status of the Political in the Concept of Class Structure", *Politics and Society*, C. 11, Sayı: 3.
- Wright, E. O. (1985), *Classes*, New York, Verso.
- Wright, E. O. (1991), "The Conceptual Status of Class Structure in Class Analysis", *Bringing Class Back In* (der. McNail, Levine ve Fantasia). Oxford, Westview Press.
- Yentürk, N. (1993), "Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 42-56.